

Geautoriseerde herziene, tot november 2019 verbeterde en ~~en~~ ~~actueel~~-aangevulde, versie van Hoofdstuk IV (blz. 219-304) uit de dissertatie van Pieter H. van der Plank:

Etnische Zuivering in Midden-Europa, Natievorming en Staatsburgerschap in de 20ste eeuw,

Ethnic cleansing in Central Europe, Nation Building and Citizenship in the 20th Century

verdedigd aan de Rijksuniversiteit Groningen, op 1 juli 2004; promotores prof. dr. H. Renner en prof. dr. D.F.J. Bosscher.

Boekuitgave bij UPF, Leeuwarden. ISBN 90-5573-575-2, NUR 686/697.

IV. Inrichting van de nieuwe natiestaten en hun minderhedenpolitiek in het Interbellum, 1919-1938

IV. Designs of the new nation states and their minority policies in the Interwar period, 1919-1938

"These were the personalities of Versailles - I forbear to mention other nations or lesser men: Clemenceau, aesthetically the noblest, the President [Wilson], morally the most admirable, Lloyd George, intellectually the subtlest. Out of their disparities and weaknesses the Treaty was born, child of the least worthy attributes of each of its parents, without nobility, without morality, without intellect."

John Maynard Keynes¹

Inhoudsopgave *Contents* (paginering volgens boek)

1. Natuurrecht en volkenrecht <i>Natural law and national law</i>	219
1.a. Staatsdragende naties en nationale minderheden <i>Nation founded states and national minorities</i>	
1.b. Volkenrechtelijke Verklaringen <i>Declarations of International law</i>	

---

¹ Keynes 1933: 26.

2. ‘Nationale democratisering’ in de multinationale staten van Midden-Europa	223
<i>‘National democratization’ in the Central European multinational states</i>	
2.a. Nationale verzuiling in de multinationale staten van Midden-Europa	
<i>National segregation in the Central European multi-national states</i>	
2.b. Het Oostenrijkse dilemma, en de austroslavische en austromarxistische uitwegen	
<i>The Austrian dilemma, and the austroslavic and austromarxist escapes</i>	
2.c. Hongarije als politieke natie: magyarisatie	
<i>Hungary as a political nation: magyarization</i>	
2.d. Russificatie als nationaal-culturele integratie	
<i>Russification as a way to national-cultural integration</i>	
2.e. Een vergelijkend overzicht	<i>A comparative overview</i>
3. Zelfbeschikkingsrecht als nieuwe grondslag voor de Internationale Orde	236
<i>Self-determination as a new basis for the International Order</i>	
3.a. Omvang van de minderhedenproblematiek in bevolkingscijfers	
<i>Size of the minority problems in population numbers</i>	
4. Staatssoevereiniteit en volkssoevereiniteit; overbrugging in de Volkenbond	249
<i>State sovereignty and peoples sovereignty: domed by the League of Nations</i>	
5. De minderhedenpolitiek	253
<i>Minority Politics</i>	
5.a. Taalwetgeving als middel tot zuivering van het ambtelijk apparaat	
<i>Language legislation as means to cleanse civil service</i>	
5.b. Het minderhedenonderwijs	<i>Minority schools</i>
5.c. De landhervormingen	<i>Land reforms</i>
5.d. Kerkelijke politiek	<i>Ecclesiastical politics</i>
5.e. De pers, en de communicatiepolitiek	<i>Press, and communication politics</i>
5.f. Politieke en democratische vertegenwoordiging	<i>Political and democratic representation</i>
5.g. De minderhedenpolitiek van Italië: ad absurdum	
<i>Minority politics of Italy: ad absurdum</i>	
6. De Joodse minderheden	(ingevoegd)
<i>The Jewish minorities</i>	
7. De mislukking van de supra-nationale ordening in Midden-Europa	287
<i>Failure of the supra-national order in Central Europe</i>	
Bibliografie	295
<i>Bibliography</i>	

1. Natuurrecht en volkenrecht

1.a. Staatsdragende naties en nationale minderheden

Na de ineenstorting van de grote multinationale staten werd de nieuwe statenordering gebaseerd op het Volkenrecht, een rechtstreeks uitvloeisel van het Natuurrecht waarop politiek geëmancipeerde staatsburgers zich al meer dan een eeuw beriepen, tegenover het monarchale legitimisme van het *Ancien Régime*. Dit Volkenrecht postuleerde ‘het Volk’ als drager van de staat tegenover de monarchale traditie welke de koning als soevereine drager zag van een staatsgezag wat hij rechtstreeks uit de handen van God had ontvangen. Het begrip ‘volk’ zou echter in het westen en noorden van Europa (in de tekst voortaan West-Europa) op een andere wijze beleefd gaan worden dan in het midden (in deze tekst voortaan Midden-Europa). Tegen de achtergrond van de staatsvorming leidde dit verschil tot de ontwikkeling van staatsnationalisme tegenover volksnationalisme.

In West-Europa was in de eerste helft van de 19de eeuw een fundamenteel libertair-democratisch staatsburgerschap ontstaan. Een burgerschapsrecht dat de staat aan het individu garandeerde. De staat was daarmee de rechtsverlener van het Natuurrecht geworden. Vrije burgers konden ervoor kiezen om zich politiek met elkaar te verbinden, in verschillende politieke en maatschappelijke ideologieën, maar bovenal loyaal aan de staat waarin zij die ideologieën zochten te verwerklijken, en binnen een parlementair forum waarin zij hun belangen en partijrichtingen in onderlinge wedijver met elkaar confronteerden, om in die discussie en competitie gezamenlijk tot landsbestuur te komen volgens een democratische staatsordering.

In Midden-Europa bleef andersom uit naam van het Natuurrecht het ‘volk’ de rechtsverlener aan het individu als lid van dat volk. ‘Volk’ werd er als een organische werkelijkheid opgevat: een historisch-maatschappelijk weefsel, of nog fundamenteler, een goddelijk scheppingsbeginsel waaraan het individu ook metafysisch in genetische zin verbonden zou zijn.

Vooruitlopend op een verklaring zij nu al opgemerkt dat het hier niet alleen een ideologische voorkeur en keuze betreft. De Midden-Europese volkeren leefden niet, zoals de West-Europese, in een eeuwenoud proces van evolutie waarin zij zich gaandeweg de staat ‘eigen’ maakten. De staat bleef voor de Midden-Europeanen tot in het begin van de 20de eeuw een autocratisch en bureaucratisch machtsapparaat. In de staten werden hun etnische banden doorsneden en waren zij gedwongen met andere volken samen te leven, terwijl hun politieke emancipatie werd ontzegd. Toch zou de democratisering, al kwam zij veel later en trager op gang dan in West-Europa, ook hier de passiviteit tegenover de staat doorbreken en autoriteiten en bevolking voor de vraag stellen wie hem, de staat, zou moeten en kunnen en willen dragen.

Een verklaring van de verschillen moet in de historische staatsontwikkeling gezocht worden. Terwijl in West-Europa de ‘nationale staat’ zich als uitvloeisel zag van het moderne staatsburgerschap, kende Midden-Europa dergelijke nationale staten niet. Italië en Duitsland waren nog geen staten, maar bestonden uit tientallen soevereine feodaliteiten en stadsrepublieken. Uiteindelijk zou de militaire kracht en expansiedrift van de grootste staten

- Sardinië/Piemonte en Pruisen - in de tweede helft van de 19de eeuw die Italiaanse en Duitse nationale staatseenheid kunnen afdwingen. Daarbij kregen zij de steun van de politiek geëmancipeerde burgerijen. Deze twee staten groeiden vervolgens binnen een geproclameerde staatsnationale orde uit tot volksnationale staatsgemeenschappen, of beter: werden door de nieuwe staatsinstituties daartoe gemodelleerd.

Oostelijker bleef het staatkundige landschap echter nog minstens een halve eeuw door grote multinationale staten gevormd. Zij werden niet door één volk gedragen, maar omvatten vele volkeren. Dat was aanvankelijk weinig relevant omdat de staat in feite werd gedragen door de troon en de aristocratie die geen nationale identiteit representeerden en aan geen natuurrechtelijk volksconcept onderworpen waren. Echter, in de loop van de 19de eeuw zou wel één volk zich als de staatsdragende natie gaan manifesteren, tegenover de vele andere, die daarmee nationale minderheden werden. In Oostenrijk waren dat de Duitstalige Oostenrijkers; in Hongarije de Hongaren. Deze beide staatsdragende volken vormden een getalsmatige minderheid en hun positie zou door de toenemende democratisering, die aantal in macht ging vertalen, verzwakken. In Rusland waren het de Russen die alleen met inbegrip van de Oekraïeners en Witrussen een meerderheid konden vormen. Voor de autoriteiten in deze multinationale staten kregen, toen deze minderheden zich politiek gingen emanciperen, de begrippen democratie en 'volk' een met elkaar verbonden staatsondermijnende betekenis. Dat stond geheel in tegenstelling tot de uitbreiding van de politieke participatie in West-Europa, waarin het volk als het geheel van alle staatsburgers tezelfdertijd juist een versterking en verbreding mogelijk maakte van de dragende basis onder de staat. De sociale tegenstellingen leidden weliswaar tot grote spanningen en de dreiging, soms zoals in Frankrijk de realiteit, van een burgeroorlog. Maar de democratie hield de staatsburgerlijke gemeenschap in stand en versterkte haar door het overleven van deze bedreigingen.

Daartegenover kwamen de politiek en sociaal zich emanciperende staatsburgers in Midden en Oost-Europa langs nationale scheidslijnen tegenover elkaar te staan, niet alleen in politiek-ideologische zin, maar ook als volksgemeenschappen. Zij probeerden hun politieke rechten te legitimeren met door henzelf geschapen nationale mythes die op vele, maar vooral hartstochtelijke, manieren werden beleden. Voor deze volken was de democratie - de liberalisering van hun staatsgemeenschap - niet het doel, maar een middel om een heel ander doel te bereiken de emancipatie van hun volksgemeenschap. En de staatgemeenschap stond die emancipatie in de weg. De Midden-Europese volkeren zijn de Eerste Wereldoorlog binnengegaan als in een proces van 'zuivering'. De vermolmden fundamenteën van het *ancien régime* zouden door de loutering die elk volk moest meemaken in een offer van leven en bloed, weggeruimd worden. Een nieuwe en gezonde maatschappelijke en politieke basis zou vervolgens in de wederopstanding van het volk, van de natie vorm krijgen.

De inzet van de Geallieerde West-Europese grote mogendheden was - concreet - de terugdringing van de inmiddels sterk gegroeide en evenwicht versturende Duitse economische en militaire macht en - veel abstracter - de nationale deconstructie van de instabiel geworden multinationale grote mogendheden in Midden-Europa. Het Turkse Rijk was sinds het begin van de 19^e eeuw al betrokken in een stapsgewijs voortschrijdende nationale herverkaveling. Bij het uitbreken van de oorlog had het juist in de twee voorafgaande jaren zijn laatste Europese gebiedsdelen verloren aan de nationale Balkanstaten. Het Oostenrijks-Hongaarse Rijk diende ook hervormd te worden, omdat het een haard van nationale onrust was. Het staatsgezag was niet in staat was gebleken deze onrust te beteugelen, en viel in zijn zwakte op de hulp van het Duitse Rijk terug. Daarmee

werd de Duitse machtsexpansie ondersteund en andermaal het machtsevenwicht verstoord. Toen de Geallieerden in de oorlog Amerikaanse hulp kregen, en het duidelijk werd dat zij daarmee de oorlog gingen winnen, werd de gedachte van een federale hervorming van Oostenrijk-Hongarije langzaam vervangen door die van een nationale soevereiniteit voor de volkeren onder de Habsburgse Monarchie.

De instorting van het tsaristische Rusland schiep een perspectief om die hervorming ook daar en op nog grotere schaal door te voeren, maar volgens de leninistische nationaliteitenbeginselen zou de nieuwe Sovjet-Unie dat onder eigen regie gaan uitvoeren, niet in soevereine nationale staten maar in de autonome deelstaten van de 'nationaliteiten'.

1.b. Volkenrechtelijke verklaringen

Met een beroep op het nationale zelfbeschikkingsrecht namen de nationale leidlieden van de volkeren van Midden-Europa tijdens de oorlog al het heft in eigen hand: zij probeerden hun materiële volkenrechtelijke soevereiniteit om te zetten in een formele staatssoevereiniteit. De daartoe in 1912 opgerichte *Union des Nationalités* (UdN) die zich baseerde op het beginsel van nationale zelfbeschikking als universele oplossing voor het staats- en oorlogsgeweld, riep tijdens de oorlog, op 26 juni 1915 in Parijs, een 'Conferentie van de Onderdrukte Nationaliteiten van Europa' bijeen, welke zich tot een permanent comité formeerde en daarin de beginselen voor de toekomstige staatkundige herinrichting formuleerde. Twee jaren later werden deze beginselen in Lausanne als 'Verklaring van de Rechten van de Nationaliteiten' afgekondigd², die de Geallieerden in hun strijd tegen de Centrale mogendheden groot moreel gezag gaf, in hun pleidooi voor de ontmanteling van Oostenrijk-Hongarije en als peetvaders voor de nieuw in te richten nationale staten.

Min of meer tegelijkertijd werden ook oplossingen gezocht voor het scheppen van voorwaarden in de nieuwe staatsordening, die democratie en vrijheid en daarmee een duurzame vrede zouden garanderen. Op 7 april 1915 werd daartoe in Den Haag de *Organisation Centrale pour une Paix Durable* opgericht, die een programma samenstelde met voorwaarden ten dienste van de diplomatie in de komende vredesonderhandelingen. Deze voorwaarden werden vervolgens in de loop van 1917 geconcretiseerd op conferenties in Oslo (Kristiania) en Bern als het recht van elk volk op het verzorgen van zijn taal en cultuur in onderwijs en culturele organisaties, het recht van elke burger op een vrij belijden van zijn geloof en het organiseren van zijn kerkgemeenschap, en het bezit van een individueel gelijkberechtigd staatsburgerschap, dat niet beperkt kan worden door etnische, nationale of religieuze affiniteit en achtergrond. Tevens werd toen al gesteld dat de controle op deze grondrechten boven de staatssoevereiniteit verheven en in handen van een internationaal gerechtshof gesteld moest worden³. In paragraaf 3 komen we uitgebreid op deze uitgangspunten en voorwaarden terug.

Deze voorbereidingen waren gericht op de Geallieerde Mogendheden en werden amper beconcurrerd door de plannen van de Centrale Mogendheden, omdat die niet uitgingen van het volkenrechtsbeginsel en het recht op zelfbeschikking, maar de Duitse en Oostenrijks-Hongaarse machtsposities wilden versterken met annexaties en de vorming van kleine, afhankelijke en zwakke staten. Alleen in de stichting van een Oekraïense nationale staat had deze *Ostpolitik* korte tijd succes, dat wil zeggen: vond zij steun bij de nationaal

---

² Zetterberg 1978: 106-133.

³ Voor een overzicht van de conferenties tijdens de oorlog, zie: Balogh 1928: 20-25; Meissner 1987: 14-17.

geëmancipeerde Oekraïeners, die evenwel niet in staat bleken om staatsgezag te consolideren.

Na het installeren van een revolutionaire regering in Rusland zou zich op basis van de austro-marxistische (leninistische) visie op het volkerenrecht (zie daarover paragraaf 2) een alternatief ontwikkelen dat op brede bevolkingslagen in Midden-Europa aantrekkingskracht zou uitoefenen maar door de ‘burgerlijke’ nationalistien heftig zou worden bestreden. Het ‘Congres van de Volkeren van Rusland’ sprak zich in september 1917 uit voor de oprichting van een ‘Democratische Federatieve Republiek Rusland’ waarin het personaliteits- en nationaliteitsprincipe zouden worden gegarandeerd aan individuen en in een nationaal-territoriale structuur van autonome deelstaten. De praktische uitwerking werd vervolgens vastgesteld in de ‘Verklaring van de Rechten van de Volkeren van Rusland’ op 15 november en zou alle volkeren van Rusland, en ook de ‘niet-Russische’ volkeren die zich van buitenaf zouden willen aansluiten, de vrijheid geven om als autonome collectieve rechtspersonen in een democratische Russische federatie plaats te nemen. Dit gold op dat moment ook de volkeren in de gebieden waar het Russische staatsgezag door de Centrale Mogendheden was verdreven - Polen, de Oekraïne, Wit-Rusland, Finland en het Balticum - en had daar de voorkeur van de socialistische partijen.

De ‘burgerlijke’ nationalistien zouden zich echter verzetten tegen een continuering van de staatkundige band met Rusland, en daarbij steun krijgen van de westelijke Geallieerden, die de revolutie vreesden en het revolutionaire Rusland niet langer als bondgenoot beschouwden. Vooral in Finland, de Baltische provincies, Polen en de Oekraïne heeft dat tot gewapende strijd aanleiding gegeven, die vanaf oktober 1918 tot in 1920 het karakter van een burgeroorlog aannam. De Geallieerden kozen in die interne oorlogen de zijde van de burgerlijke nationalistien door hen te bewapenen. Alleen in Wit-Rusland en de Oekraïne wisten de Sovjets de burgerlijk-nationale aspiraties door militaire bezetting voorgoed de kop in te drukken zodat hier ‘proletarisch’ nationale deelstaten konden ontstaan binnen de federatie van Sovjetrepublieken.

Buiten het oorspronkelijk Russische staatsgebied konden alleen in Hongarije en Duitsland socialistische revolutionairen korte tijd ‘radenrepublieken’ inrichten, die voor hun sterker bewapende nationalistische tegenstanders al snel het veld moesten ruimen.

2. ‘Nationale democratisering’ in de multinationale staten van Midden-Europa

2.a. Nationale verzuiling in de multinationale staten van Midden-Europa

Volksoevereiniteit en staatssoevereiniteit waren in West-Europa vanzelfsprekend identieke begrippen. Het volk, zijnde het geheel van de staatsburgers, was de staat. Maar in Midden-Europa konden zij dat onmogelijk worden, omdat het soevereiniteitsbegrip daar überhaupt geen betrekking kon hebben op hetzelfde volk en hetzelfde bestuurterritorium. Problematisch omdat de inrichting van staten nu eenmaal noodzakelijkerwijs de vorm moet aannemen van één staatsburgerschap binnen één staatsterritorium. Bij het trekken van nieuwe staatsgrenzen zou blijken dat de uiterst grillige etnografie in dit deel van Europa vrijwel nergens een samenvallen van nieuwe staatsgrenzen en etnische grenzen toestond. Nergens liepen ook de oude staats-, provincie- of districtsgrenzen parallel aan etnische of

nationale scheidingen. Nergens ook konden zij daarmee wél gelijk getrokken worden zonder de rationale grenzen van de economie en de verkeersgeografie geweld aan te doen.

De etnische grenzen zelf waren het gevolg van vroegere migraties; van een traditionele infrastructuur die volkeren lange tijd had afgebakend; van de uitstraling van oude cultuurkernen die deze grenzen hier en daar hadden verschoven; van de bestuurs- en onderwijstaal die door burgerlijke en kerkelijke overheden was opgelegd en soms bevolkingsgroepen hadden geassimileerd. De daardoor ontstane afgrenzingen waren recent opnieuw in beweging gekomen, nu onder invloed van de moderne industrialisatie en de daarmee verbonden verkeersinfrastructuur. De dynamische etnografie viel dus niet samen met de grenzen van historische bestuursteritoria. Niettemin werd ze van groot belang geacht bij het trekken van moderne staatsgrenzen om de bevolkingssamenstelling van de nieuwe staten zo homogeen mogelijk te concentreren. Hier ontstond een conflict tussen actuele etnografie, historische bestuursgeografie en de recente economische geografie. Vaak werden de etnische grenzen daarbij overschreden, zeker wanneer zij ongeschikt waren om een staatsgrens te vormen omdat zij in hun geografisch verloop talrijke etnisch andersgeaarde enclaves binnen- en etnisch-eigen exclaves buitensloten. En op veel plaatsen hadden zij bovendien tengevolge van de bevolkingsmobiliteit het karakter van *gemengde zones* gekregen, met wisselende etnische minder- en meerderheden, vooral in en rondom steden en industriegebieden waar de traditionele etnische verhoudingen door migratie en assimilatie onder deze omstandigheden in beweging gebracht waren.

Zoals gezegd, in deze ontmoeting van de verschillende etnische identiteiten had zich in Midden-Europa de moderne nationale bewustwording op een wezenlijk andere wijze ontwikkeld dan in West-Europa. De toenemende democratisering leidde de Midden-Europeanen niet tot een proces van maatschappelijke en culturele integratie in één natie, niet naar democratische participatie binnen de staat, maar deed hen zich terugtrekken binnen hun eigen etniciteit die een nationale groepering werd waarin zij zich teweer stelden tegenover de staat en de dominante natie die deze staat droeg. Een heftige concurrentiestrijd tussen de verschillende nationale identiteiten en hun maatschappelijke instituties dwong de individuele Midden-Europeanen in de laatste decennia voor het uitbreken van de oorlog tot nationale keuzes.

Weinigen, de machtigen en de rijken, konden zich onttrekken aan zo'n keuze, maar voor miljoenen oorspronkelijk Jiddisch-, Pools-, Tsjechisch- of Sloveenstaligen betekende emancipatie dat zij in taal en culturele oriëntatie langzaam aan deel van de Duitse c.q. Oostenrijkse natie werden. Evenzovele miljoenen Jiddisch-, Slowaaks-, Roemeens- en ook Duitstaligen begonnen zich op dezelfde wijze gaandeweg als Hongaar te identificeren. Zo'n keuze werd in etnisch gemengde streken politiek geladen tot een keuze voor het ene deel en tegen het andere deel van de medeburgers. De assimilanten vormden, zolang hun nationale assimilatie niet voltooid was, een zogenaamd *schwankendes Volkstum* en werden door de concurrerende en elkaar bestrijdende nationale fracties verleid, onder druk gezet, veracht, bedreigd en gemanipuleerd. Hun twee- en zelfs drietaligheid was niet hun rijkdom maar hun kwetsbaarheid. Zij werd ervaren als een bron van afvalligheid, van ontaarding, een verval in nationaal opportunisme en volksverraad. En waren daarmee evengoed een prooi voor nationalistische protagonisten die hen tot hun natie wilden bekeren. Vaak evengoed opportunistisch als alleen, zoals vooral Joden moesten ervaren, hun anonieme politieke stem of volkstellingsopgave van waarde was in politieke argumentaties.

Dit proces van groeiende nationale apartheid beheerste de sociale mobiliteit door een

nationale deling van arbeid en economische markt. Daarin bepaalde het behoren tot deze of gene nationaliteit de arbeidsmogelijkheden van arbeiders, de toegang tot publieke functies van ambtearen, en de marktaandelen van middenstanders. De samenleving verzuidde langs nationale lijnen. Tot halverwege de 19de eeuw was *volk* een traditioneel etnologisch begrip. De lange tijd nationaal indifferente middenklasse echter, ontdekte op den duur dat een nationale disciplinerende voor het gebruiken van haar diensten en het kopen van haar goederen in haar belang was. Zij trad tot de nationale kampen toe en nam er vaak de leiding in, bond zo een eigen nationale klantenkring aan zich en verzekerde zich met deze nationale achterban van een nationaal gemonopoliseerde economische basis.

In Oostenrijk verwierven de volkeren in de districten waar zij een substantieel deel van de bevolking vormden, culturele en taalrechten, gebonden aan de proportie die zij uitmaakten onder de gemeentelijke, districts- en provinciebevolking. Al sinds de 18de eeuw werd het lager onderwijs in de volkstalen gegeven. Het middelbaar en hoger onderwijs was nog tot in de jaren zestig van de 19de eeuw Duits omdat de op dit niveau afgestudeerden in publieke diensten werkzaam werden en dus de staatsaal moesten kennen. Het werd nu op grond van deze nieuwe rechten gesplitst in verschillende taalsystemen, die beter konden voldoen aan de eisen en diplomavooraarden, welke werden gesteld aan het tezelfdertijd meertalig wordend ambtenaren- en rechtsapparaat. Hoewel het Duitstalig onderwijs prestigieus bleef, leverde het leerlingen af die voor de autonomer wordende niet-Duitse en meertalige gemeenten en districten minder gekwalificeerd waren. De programma's van de minderheidsscholen hadden het voordeel dat zij tweetalig onderwijs verstrekten en een nieuwe generatie afleverden die in de minderheidstalige districten in ambtelijke functies een plaats kon krijgen, maar ook voor Duitstalige gemeenten en districten geschikt waren. Uiteraard ging het niet alleen om de taal maar ook om de nationale identiteit die de verschillende schoolsystemen aankweekten. Waar het moderne onderwijs in de westerse natiestaten de nationale integratie bevorderde door één nationale taal en één nationaal referentiekader aan te leren, werd het in Oostenrijk de basis van nationale competitie, en werkte het een nationale segregatie juist in de hand.

In de minderhedengebieden van Duitsland, Rusland en Hongarije ontspon zich een proces in omgekeerde richting, met overigens dezelfde gevolgen. Hier werd de staatsaal in de laatste decennia van de 19de eeuw dwingend opgelegd als de enige taal van het middelbaar en hoger onderwijs. Op het laatst werd de staatsaal in toenemende mate ook in het lager onderwijs voorgeschreven, een maatregel die overigens voorlopig amper de staatsnationale assimilatie van de minderheden zou bevorderen, maar voorlopig wel een toename van het analfabetisme veroorzaakte. De langzaam, maar door de uitbreiding van het kiesrecht onafwendbaar voortschrijdende democratisering, bevorderde in Midden-Europa niet het gevoel van gemeenschappelijk staatsburgerschap, maar segregatie: de organisatie van politieke macht op een nationale basis. De democratische differentiatie in conservatieve, liberale en socialistische politieke stromingen verliep langs deze nationale lijnen en werd daardoor overschaduwed. Liberalen, christelijk nationalen en socialisten vonden elkaar steeds minder op basis van hun politieke ideologie over de grenzen van de nationaliteiten heen. Zij zochten samenwerking als nationaliteit, ook uit angst dat de radicale nationalisthen hen van hun achterban zouden beroven. Zelfs het internationalistische socialisme zag een deel van zijn aanhang, te beginnen met de Tsjechische, naar zich 'nationaal' noemende socialistische partijen weglopen en begon nationale doelen te steunen. Nationaal en socialistisch werden voor velen identieke begrippen.

Het bij uitstek a-nationale en op staatsburgerlijke integratie gerichte liberalisme wist zich niet te handhaven. Het werd op den duur vooral door Joden gedragen en vervreemde daarmee de christelijke burgerij van zich. Zijn Oostenrijkse ‘staatsgetrouwe’ loyaliteit kon dit liberalisme alleen nog delen met de conservatieve aristocratie, en de hogere clerus en burgerij. Dit elitaire conservatisme werd op haar beurt gemarginaliseerd in de kiesrecht hervormingen. Onafwendbaar zou nationaliteit grondslag worden van de politiek.⁴

2.b. Het Oostenrijkse dilemma, en de austroslavische en austromarxistische uitwegen

De nationale segregatie had het multinationale Oostenrijkse staatsbestel sinds 1867 ernstig uit balans gebracht. Dit rijksdeel werd bewoond door een dominante Duitstalige groep (36%) en vervolgens door Tsjechen (23%), Polen, Roethenen⁵, Italianen, Slovenen en enkele kleine etniciteiten. Het overwicht van de Duitstalige Oostenrijkers, de Joodse inbegrepen, was groot op grond van hun economische en sociale macht. Zij droegen voor twee-derde bij aan de directe belastingen, en omdat de census het kiesrecht lange tijd bepaalde, verschaften hun dat ook een politieke dominantie. Deze werd in het democratiseringsproces langzaam, maar onafwendbaar, in de periode 1860-1910 afgebroken. Zij kwam op het laatst alleen nog tot uitdrukking in de centrale rijksbureaucratie in Wenen, waar 76% van de ambtenaren primair Duitstalig was, vooral in de diplomatieke en militaire diensten.

De industrialisatie en de economische marktvergroting, die in de rest van Europa in de 19de eeuw een machtige impuls gaven aan de nationale staatkundige integratie en de ontwikkeling van de democratie, bevorderden in het oude Oostenrijk juist de nationale segregatie en devalueerden democratie tot een nationaal geladen wapen in de ‘volkerenstrijd’. Toen de toenemende democratisering de bevolking steeds meer macht gaf, en zij de taal waarin zij bestuurd werd en onderwijs ontving, zelf kon gaan bepalen, leidde dat onvermijdelijk in etnisch gemengde gebieden tot een ‘taalstrijd’.

De volkeren die in een minderheidspositie verkeerden, grepen het middel van nationale verzuiling aan om hun emancipatie vorm te geven. Zij begonnen zich in verzuiling af te zonderen als staten-in-de-staat: een systeem van ‘eigen’ onderwijs, culturele instellingen, banken en verzekeringen, producenten- en consumentencoöperaties, kerkelijke gemeenten en parochies. Nationaal conformisme ging meer dan voorheen het onderlinge *convivium* en *connubium* en ook de klantenkring van de middenstand bepalen. Bedrijven en overheden kwamen onder druk te staan om ‘nationale selectie’ op hun werknemers toe te passen, zodat verhinderd kon worden dat migratie de bestaande taalstatus van de steden en zich industrialiserende districten bedreigde. Dat wil zeggen dat zij hun nieuwe werknemers bij voorkeur kozen uit de dominante nationale groep dan wel druk uitoefenden op de werknemers om zich in de taal van die groep te laten registreren en hun kinderen naar de daarmee gelieerde scholen te sturen. Andersom werden daar nationale ‘zelfhulp’ organisaties opgericht om door migratie ontstane minderheden een maatschappelijke basis te verzekeren, en voor assimilatie te behoeden. Zelfs Duitse socialistische (na de oorlog

---

⁴ De oorspronkelijke, conservatief-clericale nationale bewegingen onder de nationale minderheden werden nog lang als “oud” aangeduid, tegenover die van het “jonge” nationale radicalisme, bijv. Oud-Tsjechen naast Jong-Tsjechen)..

⁵ De kerkelijk met Rome geünieerde Oekraïeners, die voornamelijk in Galicië, de Karpathen-Oekraïne en de Boekovina woonden, noemden zich Roethenen. Wij zullen vanaf hier beide aanduidingen gebruiken al naar gelang hun toepasselijkheid in de betrokken context.

Sudetenduitsers genoemd) stelden zich in hun woongebieden in Bohemen teweer tegen Tsjechische immigranten die door hun lagere levensstandaard de lonen drukten.

In de revolutie van 1848 moest de rijksregering zich uit Wenen terugtrekken, en in de Moravische garnizoensstad Kremsier/ Kromeríž besloot zij onder druk van de omstandigheden tot een hervorming op basis van een nationaal federalistisch staatsconcept: de *Kremsierer Verfassung*. Na het neerslaan van de opstand ging zij echter weer over tot de orde van de dag, en brak er een lange periode van reactie - het door de tegenstanders als 'neoabsolutisme' gedoodverfd - aan. Dit staatsconcept zag, en werd daarin gesteund door de rooms-katholieke 'staats'kerk, in het nationalisme een restant van heidendom, en in taalverscheidenheid een gevolg van de zondeval. Het wilde zich op een christelijk-humanistisch universalisme baseren, waarin het aan burgerlijke emancipatie en politieke participatie de voorwaarde van Duitstaligheid stelde, de enige toegang tot cultuur en deelname aan de rijksinstituties. Het ging daarbij niet om een Duitse 'nationale' cultuur, maar om de Midden-Europese cultuur *überhaupt*, die zich sinds eeuwen in het Duits als *lingua franca* uitdrukte, en door Oostenrijk als bestuurstaal in het einde van de 18de was overgenomen. De maatschappelijke en politieke vooruitgang kon zich alleen de Duitse staatstaal uitdrukken, een visie die overigens door de marxistisch revolutionaire vijanden van het absolutisme gedeeld werd. Deze visie werd uiteraard niet gedeeld door de zich nationaal emanciperende volkeren. Zij verwierven tegen veel weerstand in voor hun minderheidstalen, stap voor stap, een grotere plaats in het middelbaar onderwijs. Dat zou uiteindelijk in verschillende 'taalregimes' moeten worden opgesplitst.⁶

De druk om tot democratische vernieuwing te komen, kon het absolutistisch bewind op den duur niet weerstaan, en na het gezichtsverlies in het conflict met Pruisen, in 1866, volgde een lange reeks ongelukkige hervormingen. De Oostenrijkse rijksregering probeerde tevergeefs de interne vrede te bewaren door stapsgewijs het bestaande minderheidstaalrecht uit te breiden met culturele autonomie op territoriale en individuele rechtsbasis. Dat was een oplossing voor etnisch-homogene, maar had juist een averechts effect in etnisch-gemengde gebieden. Hoewel het de bedoeling was om de nationaliteitsstrijd in zijn specifieke vormen lokaal te beperken, verhardde hij zich juist daar, verdiepte zich, en ging hij ook de bestuursniveaus erboven infecteren. Op den duur zou dat ook de centrale rijksregering gaan verlammen.

Na 1867 begon de reductie van de dominante rol van het Duits als rijkstaal. De verschillende bestuurlijke eenheden - kroonlanden, provincies, districten en gemeenten - kregen meer bevoegdheden om hun eigen taalstatus te gaan bepalen. Die status was inzet van een sociale taalstrijd, omdat zij de kans bepaalde om een ambtelijke positie te verwerven en carrière te maken. Taalkennis en diploma's, en daarmee ook het gevolgde onderwijs, werden van steeds grotere waarde, en de minderheidsvolkeren kregen in de toenemende tweetaligheid van de overheidsbureaucratie een voorsprong, doordat zij naast hun eigen taal in hun onderwijs het Duits als tweede taal leerden. De Duitstaligen echter zetten zichzelf op achterstand door een dergelijke tweetaligheid af te wijzen en eentalig te blijven.

Het *Altösterreichertum* als concept van conservatieven en liberalen, voor een

---

⁶ Frommelt 1963: 9-16, 43-49.

staatsburgerlijke identiteit die de volkeren als etnische groepen kon overkoepelen, werd een illusie. De ‘volkeren’ namen er geen genoegen meer mee dat hun ‘volkstalen’ beperkt waren tot de rol van *Umgangssprache* in de lagere sociale niveaus, en van *Verständigungssprache* in het mondelinge verkeer met (lagere) overheden. Uit teleurstelling zou, na het verlies van hun bevoorrechte positie als Oostenrijkse staatsnatie, ook een deel van de Duitstaligen - de *Großdeutschen* - zich tot het Duitse nationale concept bekeren, niet dat van het Pruisisch-Duitse keizerrijk, maar van een Duitse federatieve staat.

Ook politiek bewuste delen van de Slavische volkeren radicaliseerden in hun nationale emancipatie. Onder deze volkeren bestond een scala aan burgerlijke, vaak ook clericale, staatsconformistische partijen, tot en met een russofiel, overkoepelend Grootslavisme, dat een directe bedreiging voor de Oostenrijkse staat vormde. De staatsloyale partijen onder de Slavische volkeren wilden in de Oostenrijkse staat hun politieke basis blijven behouden, minder op basis van identificatie, dan uit angst door krachtiger buurvölkeren geabsorbeerd te zullen worden, en in een strijd om nieuwe staatsgrenzen verwickeld te gaan worden. Deze Austroslavisten vroegen voor hun trouw wel bestuurlijke autonomie, en de toestemming daarvoor moest afgedwongen worden van de rijksregering. Toen eindelijk, in 1908, Oostenrijk in dat opzicht verregaand gedecentraliseerd was, bleek de lange strijd tegen ‘Wenen’ de liefde voor Oostenrijk aanzienlijk te hebben bekoeld.

Nationalisten en socialisten werden in hun strijd tegen de maatschappelijke en economische bovenlaag in elkaars armen gedreven. De door de economische crises van de jaren ‘80 en ‘90 geproletariseerde middenstand zocht een nieuwe basis in een typisch Midden-Europese variant van sociaal-radicaal nationalisme, de voorbode van de agressieve politieke bewegingen die in het Interbellum Midden-Europa in brand zouden steken.⁷

Om de verschillende strijdperken in beeld te brengen, volgt een kort overzicht.

De bevolking van het *kroonland Galicië* was Pools- of Roetheenstalig. De laatsten vormden 42% van de bevolking. De Duits-Poolse bestuurlijke tweetaligheid werd in 1869 tot een vrijwel uitsluitend Poolse bestuurstaal gereduceerd. Hoewel ‘Wenen’ in de Roethenen een tegenwicht zag voor de nationaal-revolutionaire Polen, slaagde het er niet in hen meer dan een tweederangs taalstatus te bezorgen door in 1908 het Roetheens in Oost-Galicië op lokaal niveau een aan het Pools status gelijke te geven. De talrijke Joden kozen op druk van de dominante macht voor de Poolse taal ook als zij die amper beheersten.

In het *kroonland Boekovina* hielden Roethenen (38%), Roemenen (34%) en grotendeels Joodse Duitstaligen (21%) elkaar in evenwicht, wat vanaf de instelling van dit kroonland in 1850 tot een meertalige ontwikkeling in het bestuur en onderwijs leidde.

In het *kroonland Krain (Slovenië)* verwierven de Slovenen na 1869 een tweetalig bestuur, waarin gaandeweg op grond van hun overweldigende meerderheid (95%) het Sloveens een eerste plaats verwierf, die in 1908 geformaliseerd werd. In het zuiden van de *kroonlanden Karinthië en Stiermarken* bleven zij als minderheid (30-33%) onder zware druk van de Duitstalige meerderheid staan.

Ook de Italianen (42%) in het *kroonland Tirol* waren, omdat zij geconcentreerd woonden in de etnisch-homogene provincie Trentino, in het opzicht van de bestuurs- en onderwijstaal vrijwel autonoom.

In het *kroonland Kustland* hielden Italianen (43%) en Slovenen en Kroaten (53%) elkaar in

---

⁷ Voor de ontwikkeling in Bohemen en Moravië die als voorbeeld *par excellence* dient, zie Kann I 1964: 147-150, 193-197; Kořalka 1991: 27-75, 240-257.

evenwicht. Sinds 1849 waren Italiaans en Duits de officiële bestuurstalen, maar het Italiaans zou dominant blijven, en na 1867 kregen de twee Slavische talen gelijkberechtiging, voorlopig alleen op lokaal bestuursniveau en in 1908 formeel ook op het niveau van de districten waar een meerderheid van de bevolking Slavisch was.

Het historisch-cultureel bepaalde Italiaanse overwicht in het vrijwel homogeen-Kroatische (96%) *kroonland Dalmatië* kon zich in de bestuurstaal tot 1867 handhaven. Daarna werd Kroatisch tweede taal, om in 1908 de eerste taal te worden.

De Boheemse kroonlanden Bohemen, Moravië en (Oostenrijks-)Silezië werden voor 35% door Duitstaligen en overigens door Tsjechen bewoond. Eerder dan elders werd op het niveau van het kroonlandsbestuur een zich stapsgewijs uitbreidende tweetaligheid ingevoerd. Op het niveau van de *Bezirke* verdween de tweetaligheid in het dominant Tsjechischsprekend landsgedeelte, waar de Duitstaligen, voornamelijk een geassimileerde bovenlaag, weer een plaats zochten in de Tsjechische etniciteit waaruit zij ooit waren voortgekomen. In 1861 waren de hoofdstad en alle stedelijke raden in het Tsjechische taalgebied in Tsjechische handen. In het Duitstalige gedeelte kwam de eentaligheid onder druk te staan door de inwijking van Tsjechische arbeiders in de steden en de industriegebieden.

Teneinde de taalstrijd in het kroonlandsbestuur te beslechten, werd in 1897 een algemene tweetaligheid op alle bestuursniveaus en in alle bestuurseenheden afgekondigd, die nu ook als functioneringseis aan alle ambtenaren gesteld moest gaan worden. De weigering van de Duitstalige *Bezirke* om deze regeling uit te voeren, verlamde het kroonlandsbestuur, en in de praktijk kon de tweetaligheid alleen tot uitvoering komen in *Bezirke* waarin 20-80% van de bevolking zich tot een van de minderheden bekende. Het bereiken van die 20%-grens in het Duitse taalgebied werd nagestreefd door de Tsjechen en daar met sociale druk en bureaucratische manipulatie door de Duitstaligen bestreden.⁸

Hier, en in het bijzonder in Bohemen, zou zich het brandpunt van de nationale strijd voor geheel Oostenrijk ontwikkelen. Alleen de Austroslavistische Tsjechen in Moravië (Duits: *Mähren*) werkten nu nog mee aan een oplossing in de zogenaamde *Mährische Ausgleich* van 1905.

Op een daartoe bijeengeroepen socialistisch congres in de Moravische hoofdstad Brünn/Brno was daarvoor al eerder de grondslag gelegd in het zogenaamde *Brünner Programm* van 1899. Dit programma herformuleerde de constitutie van het Habsburgse Rijk door de volkeren voor te stellen als publieke rechtspersoonlijkheden, die op basis van een territoriale decentralisatie in hun geografische kerngebieden als nationale meerderheid, nationale deelstaten moesten kunnen gaan vormen. Daarbij was van de bestaande kroonlanden uit te gaan, maar deze zouden in hun begrenzing aangepast moeten worden aan de etnografische grenzen. Aangezien de naties en hun geografische deelstaten met elkaar onmogelijk konden samenvallen, zouden deze staten noodgedwongen elk voor zich toch ook nationale minderheden gaan omvatten. Teneinde hun rechten te garanderen moest het territoriale rechtsbeginsel daarom aangevuld worden met een personaliteitsbeginsel dat door het Rijk en zijn centrale instituties gehandhaafd zou worden.

De socialisten Karl Renner en Otto Bauer werkten deze rechtsbasis aan de vooravond van de oorlog en het uiteenvallen van het Rijk uit in termen die voor de gehele Oostenrijkse

---

⁸ Kann I 1964: 387-408 voor feitelijke en statistische gegevens: Anhang 1: Statistischer Ueberblick, 2: Gesetzliche Stellung der in Oesterreich-Zisleithanien im Jahre 1910 gesprochenen Sprachen, en 6: Ausgewählte Bibliographie).

rijkshelpt toegepast zouden kunnen worden. Hun voorstellen kunnen nog altijd model staan voor een minderhedenwetgeving. Hun pogingen om de Habsburgse Monarchie als nationaal-federale staat bijeen te houden en te democratiseren bezorgde hen de titel van austromarxist.⁹ Deze intelligente en rechtvaardige hervormingsvoorstellen, die direct aansloten bij de Midden-Europese werkelijkheid en praktijk, werden, in het kader van een verdeel-en-heerspolitiek, halfslachtig gevolgd door de rijksregering, en dat kon alleen maar de nationale opwinding verhogen. Het was deze onverzoenlijke escalatie die uiteindelijk met het ‘zelfbeschikkingsrecht der volkeren’, zoals dat door de Verenigde Staten in 1917 ten grondslag zou worden gelegd aan de nieuwe Europese orde, gediend zou gaan worden.

De nationaal gemobiliseerde bevolkingsgroepen wezen echter het doel van een ‘volkerenvrede’ af. Zij kozen voor het pad naar nationale soevereiniteit, waarop ‘vrede’ slechts een tactische rustpauze kon zijn, en de uitkomst van politieke onderhandelingen nooit meer dan een adempauze voor volgende eisen. In deze gewapende vrede dicteerden zij in toenemende mate de politieke agenda. De stapsgewijze uitbreiding van het kiesrecht, die in 1907 was voltooid, had steeds weer nieuwe en makkelijk te radicaliseren bevolkingsgroepen politiek gemobiliseerd. Zij gaf met name de nationalisten onder de Boheemse Tsjechen een parlementaire vertegenwoordiging die zo groot was, dat zij het besluitvormingsproces in de Weense Rijksdag door chantage - stemonthouding en absentisme - kon dwingen tot toegeving aan steeds hoger opgeschroefde autonomie-eisen. Deze tactiek zou door de Duits-nationale partijen op hun beurt overgenomen worden op het lagere niveau van de Boheemse Landdag, het kroonlandsparlement van Bohemen, waar zij op hun beurt met een derde van de zetels de voor ingrijpende wetsherziening noodzakelijke stemmenmeerderheid konden blokkeren. De democratie kon zich in die omstandigheden niet ontwikkelen en bewijzen, en moest uiteindelijk verzanden in een bewind van zakenkabinetten die uiteindelijk hun toevlucht namen tot bureaucratische noodwetgevingen.¹⁰

2.c. Hongarije als politieke natie: magyarisering

Het in 1867 binnen de Habsburgse Monarchie autonoom geworden Koninkrijk Hongarije koos een andere ontwikkeling. Na twee eeuwen afhankelijk te zijn geweest van Wenen, dat dit ingelijfde gebied in het Latijn en het Duits bestuurde, verwierf het in de *Ausgleich* tussen het Oostenrijkse keizerrijk en het Hongaarse koninkrijk autonomie voor een eigen nationale ontwikkeling. Formeel zag het zich als een nationale staat, en wilde het daarin het West-Europese voorbeeld volgen. In zijn grondwet erkende het alleen etniciteiten en daarboven maar één natie: de ‘Magyaren’ als staatsburgers. Het miste echter draagvlak voor deze pretentie en probeerde haar door een geforceerde magyariseringspolitiek af te dwingen. Hongarije is daarmee het vroege voorbeeld van de onmogelijkheid om het West-Europese staatsvormingsmodel in de Midden-Europese verhoudingen zonder meer te volgen, en verdient daarom een uitvoeriger beschrijving.

---

⁹ Bauer 1907; Renner’s fundamentele beschouwingen verschenen vanaf 1899 (onder zijn pseudoniemen Synopticus en R. Springer), zie Renner 1918; Mommsen 1963; Meissner 1987: 13-14.

¹⁰ Voor de democratisering en de nationaliteitsstrijd in het Oostenrijkse staatsbestel, zie: Lukas 1908: passim; Jászi 1929: 171-176; Stavenhagen 1928/9: passim; Hugelmann 1934: passim; Braunias 1935/6: 226-238, 288-292; Kann 1956 en 1964: passim; Brügel 1967: 13-31; Kořalka 1991: 132-138, 143-146, 150 ff.; Prinz 1993: 152-203.

De Hongaarse nationale staat moest gedragen worden door een natie van Hongaren, maar het stond alle staatsonderdanen, van welke etnische achtergrond dan ook, vrij om zich tot deze staatsdragende politieke natie te gaan bekennen. De aristocratie vormde de kern van de oude Hongaarse 'adelsnatie' en in haar gelederen had een verschil in etnische achtergrond überhaupt weinig betekenis. Het lag voor de hand dat de etnische Hongaren, vooral zij die in toenemende sociale mobiliteit na de jaren zestig maatschappelijk konden stijgen, een burgerlijke nationale identiteit gingen vormgeven. Echter zij maakten samen met de etnisch Hongaarse plattelandsbevolking nog niet de helft van de bevolking uit. De Hongaarse staat sloeg een tegengestelde richting in als de Oostenrijkse. Hij verbande alle niet-Hongaarse talen uit de overheidsbureaucratie en magyariseerde het onderwijs ingrijpend.

Op de lagere scholen in Hongarije werd in 55% nog in de jaren '70 van de 19de eeuw het onderwijs in een van de minderheidstalen gegeven. In 1914 80% van de scholen waren in het staatsonderwijs gemagyariseerd. Dat betekende dat meer dan de helft van de etnisch niet-Hongaarse kinderen geen moedertaalonderwijs meer ontving. De instellingen voor middelbaar onderwijs waren in diezelfde periode voor 96% Hongaars geworden als kweekplaatsen voor de nieuwe nationale elite, in de eerste plaats de ambtenarij en de vrijgevestigde juristen, die toentertijd een belangrijke rol in het maatschappelijk leven speelden.

De magyarisering was succesvol in de steden, die in de halve eeuw voor het uitbreken van de oorlog drie maal zo snel als het landelijk gemiddelde groeiden, en als centra functioneerden van de nieuwe maatschappelijke en economische dynamiek. De burgerij daar deed afstand haar traditioneel Duitstalig, zo men wil 'Oostenrijks', karakter. Magyarisering werd een beroepsvoorwaarde om toe te kunnen treden tot de enorm groeiende ambtenarij als de nieuwe nationale kaste naast de traditionele aristocratie. Hongarije telde in 1870 20.000 en in 1909 153.000 ambtenaren, waarbij nog minstens eens zoveel arbeiders in staatsdienst kwamen. In 1910 was 89% van de ambtenaren 'Magyaar'. Op de gehele staatsbevolking nam tussen 1860 en 1910 het aantal Magyarren toe van 39 tot 55%

Het snelle assimilatiesucces had zijn keerzijden. Op het platteland stokte de magyarisering; daar doorkruiste of bevorderde het nieuwe nationale verschil de oude sociale scheidingen. De etnisch-Hongaarse plattelanders, landarbeiders, boeren en kleine landadel, konden zich niet neerleggen bij de snelle nationale integratie, waarin 'magyaronen' - zoals de succesvolle assimilanten genoemd werden - hen voorbijstreefden. Omdat deze magyaronen voor een groot deel Joden waren die snelle en succesvolle carrières maakten in de vrije beroepen, het ondernemerschap en de ambtenarij, groeide een afgunstig antisemitisme dat van overheidswege formeel werd onderdrukt. De Hongaarse natiestaat was namelijk afhankelijk van Joodse magyaronen, die, hoewel zij 5-10% van de bevolking vormden, 40-50% van de 'witte-boorden' werkgelegenheid, in de ambtenarij zowel als in het bedrijfsleven, verworven hadden.

Een fundamenteel democratische politieke orde had al deze tegengestelde krachten misschien kunnen doen ontladen tot een dynamisch evenwicht maar de staatsautoriteiten waren niet in staat om het democratiseringsproces te waarderen als noodzaak daartoe. Een open democratie zou in hun ogen een nationaliteitsstrijd oproepen en de staat doen uiteenvallen en daarom kozen zij voor een zeer beperkte vorm, door van het kiesrecht een privilege voor sociaal en nationaal gemobiliseerde 'Magyaren' te maken. Dit census- en diplomakiesrecht werd daarnaast ook nog eens beïnvloed door manipulatie met de grenzen van kiesdistricten, en zorgde er voor dat in 1910 393 van de 413 parlementsleden 'Magyaren' waren. Nog geen 5% etnische en nationale dissidenten moesten in het parlement

de helft van de staatsbevolking vertegenwoordigen. De uitsluiting van de minderheden had uiteindelijk ook tot gevolg dat de nationaliteiten zich buiten de staatsbemoeienis en buiten de politiek vertegenwoordigende organen om gingen organiseren, in politieke partijen die onder de dekmantel van culturele verenigingen opereerden om zo te voorkomen dat zij als staatsondermijnd verboden zouden worden.¹¹

Waar in Oostenrijk de democratie binnen het bestaande staatsverband door de nationale minderheden werd afgewezen, wees in Hongarije de staat door zijn beperkende democratische orde die minderheden af. Dit onvermogen en deze onwil zouden voor beide staten het einde van hun bestaan inluiden.

2.d. Russificatie als nationaal-culturele integratie

Het Keizerrijk Rusland probeerde de desintegrerende nationaliteitenstrijd te voorkomen door zich na 1870 steeds meer als een nationale staat, namelijk als de staat van de Russen en van het orthodoxe geloof, in te richten. Dat was problematisch, omdat amper een twee-derde deel van de staatsbevolking orthodox was, en dus in religieuze zin etnisch-Russisch genoemd kon worden. Wanneer men de Oekraïeners en Witrussen, gedwongen onder gezag van de orthodoxe kerk gesteld, als afzonderlijke etnische minderheden beschouwde, kwam het etnisch Russische aandeel zelfs onder de helft: 44%. Na de mislukte tweede Poolse opstand van 1864 werd de autonomie van Congres-Polen opgeheven. Het Russisch werd daar tussen 1866 en 1872 ingevoerd als de officiële taal van openbaar bestuur, gerecht en middelbaar onderwijs, al kon de tsaristische bureaucratie het Pools niet uitbannen in het verenigingsleven en het onderwijs waar het onder het gezag van de rooms-katholieke kerk was georganiseerd. Het lager onderwijs werd verplicht om na 1885 in het Russisch te worden gegeven, maar door gebrek aan middelen kwam daarvan, zeker op het platteland, vooralsnog weinig terecht.

Na 1880 werd de Duitse overheidstaal van de autonome Oostzeeprovincies - Estland, Lijfland en Koerland (later: Letland) - door het Russisch vervangen. De leidinggevende posities in het ambtelijk apparaat, dat voor twee-derde bestond uit Duitse Balten, kwamen nu in handen van Russen. De vanouds Duitstalige steden ondergingen in de laatste drie decennia van de 19de eeuw een sterke inwijking van plattelanders, en rond 1900 vormden de Esten en de Letten er de helft van de bevolking, waarmee de Duitsbaltische burgerij in de stedelijke raden haar dominante positie moest afstaan. Voorlopig echter behielden de Duitsbaltische ridderschap die nog wel in de provinciebesturen van Estland, Lijfland en Koerland (Letland) op basis van de meerderheid aan zetels die zij verwierven met het censuskiesrecht.¹²

Het lager onderwijs - door de Duitsbaltische Ridderschap op het platteland in de landstalen georganiseerd - werd tussen 1887 en 1892 door het rijksgezag aan het provinciebestuur ontnomen en gerussificeerd, maar de efficiëntie waarmee deze grootschalige hervorming plaatsvond, was laag, en het effect voorlopig een toename van het analfabetisme. Ook het, voornamelijk Duitstalige, middelbaar onderwijs moest het Russisch als onderwijstaal invoeren. De bekroning van de russificatie van het onderwijs vond plaats in de overname

---

¹¹ Magyar Kozponti Statisztikai Hivatal 1904; László 1958: 147; Kann I 1964: 387-394 (statistischer Überblick); Hanák en Szász 1966: 24-30, 76-87 en 239; Horváth 1966; Senz 1977: 24-37, 48-49; Barany 1994: 272-286.

¹² Haltzel 1981: 150-161; Plakans 1981: 248-268; Raun 1981: 306-314.

door de staat van de prestigieuze Duitstalige universiteit van Dorpat/ Tartu/ Jurjew in 1889. Het gevolg was dat de Duitstalige maatschappelijke elite haar kinderen in toenemende mate naar Duitsland stuurde om daar onderwijs te volgen.

Het succes van de russificeringspolitiek was dat de culturele macht van de Duitse Balten werd gebroken. De sociaal stijgende Esten en Letten werden niet langer in een Duitstalige Midden-Europese cultuursfeer en in het Duits opgevoed. Een onvoorzien effect was dat de jongere Duits-Baltische generatie nu in modern-nationale zin verduitste, en dat de jonge Letten en Esten, ondanks het Russische onderwijs dat zij gedwongen waren te volgen, zich over het algemeen niet in nationale zin russificeerden.

De Russische politiek had bovenal een uiterlijk karakter. De ogenschijnlijk succesvolle campagnes om de plattelandsbevolking, die vanouds behoorde tot de door de Duits-Baltische adel gedomineerde lutherse *Landeskirche*, te bekeren tot de Russisch-orthodoxe staatskerk hadden in de jaren '40 en '60 van de 19de eeuw al een zevende deel - 200.000 - van de Esten en Letten tot de orthodoxie gevoerd. In feite was er echter sprake van omkoping, want zij maakten de stap in het vooruitzicht van een materiële positieverbetering. Als dat voordeel tegenviel, en zij naar hun oude kerkgemeenten wilden terugkeren, weerhield de Russische wet hen die afvalligheid en bekering van orthodoxen strafbaar stelde.¹³

In de Poolse gebieden had de russificeringspolitiek veel minder effect. Daar had de katholieke, als Pools-nationale, volkskerk een vrijwel onaantastbare positie. Wel kon de Russische staat in 1839 de opheffing afdwingen van de 'Unie van Brest' (1569). De opheffing werkte voor een deel averechts, omdat een aanzienlijk aantal van de geünieerden zich nu liet opnemen in rooms-katholieke (Poolse) parochies.¹⁴

Joden pasten niet in het Russische nationale concept. Zij bleven uitgesloten van elementaire burgerrechten zoals het recht op vrije vestiging, en velen emigreerden, of beter gezegd: vluchtten naar Duitsland, Oostenrijk, Hongarije en vooral Amerika. Alleen in liberale, socialistische en anarchistische en dat wil zeggen kosmopolitische milieus werden geëmancipeerde Joden geaccepteerd.

Voorlopig bleef het bij dwangmatige en halfslachtig uitgevoerde pogingen om Joden nationaal in het tsarenrijk te integreren. Alleen een bekering tot de orthodoxie kon hun tot Russen maken. Maar ook zo'n bekering was een gewantrouwde stap. Door het ontbreken van een open samenleving van gelijkberechtigde staatsburgers en een democratische politieke ordening, bleef hun toekomstperspectief beperkt. Daarin lag de oorzaak van aansluiting van jonge intellectuelen bij politiek radicalisme en terrorisme, en uiteindelijk in georganiseerde vorm bij de communistische partij..

---

¹³ Haltzel 1981: 122-123, 145-149, 161-167; Raun 1981: 323-326; ondanks grote moeilijkheden wisten 50.000 zich weer als lutheraan te laten inschrijven.

¹⁴ In 1569 had het orthodoxe episcopaat in de oostelijke provincies van het toenmalige koninkrijk Polen zich onder de contrareformatorische staatsdruk laten opnemen in een zogenaamde Unie onder het kerkgezag van Rome. Sindsdien heetten de betrokken Oekraïeners en Witrusen 'grieks-katholiek' of kortweg 'uniaten', omdat zij waren georganiseerd als een met Rome geünieerde kerk die de oosters-orthodoxe ritus onderhield.

2.e. Een vergelijkend overzicht

Rusland en Hongarije wisten een centripetale ontwikkeling in stand te houden, waartegenover Oostenrijk juist uiteenviel. Om het nationaliseren van het staatsburgerschap te laten slagen moest in de eerste twee staten de ontwikkeling van de democratie onderdrukt worden. Oostenrijk betaalde met zijn staatkundige ontbinding voor de democratisering.

In het Russische Rijk ontstond onder een zeer beperkt kiesrecht pas in 1906 een schijnparlement in de *Duma*. Deze bracht geen democratie maar legitimeerde de nationaal-Russische dominantie door een zeer ongelijk kiesrecht.

Hongarije bleef sinds de *Ausgleich* van 1867 een plutocratie van adel en rijke burgerij, die tot de legitimering van hun macht een nationaal parlement gebruikten. De democratische evolutie bleef steken bij een tiende deel van de volwassen mannen die kiesrecht bezaten. Zij moesten voldoen aan nationaal Hongaarse criteria, in ieder geval het Hongaars als hun uitdrukkingsmiddel gebruiken en hun trouw aan de nationale identiteit betuigen. Behalve de geëmancipeerde Joden waren de etnische en nationale minderheden - de helft van de bevolking - daarom nauwelijks vertegenwoordigd en daarmee ontwikkelde het Hongaarse parlement zich tot een bolwerk van grootgrondbezittende aristocratie, nieuwe 'geld'adel en ambtenarij.

Oostenrijk onderging een parlementaire evolutie die gelijke tred hield met die in de West-Europese staten. In 1907 was het kiesrecht uitgebreid tot alle volwassen mannen. De staat werd sinds de jaren zeventig gedragen door parlementaire coalities van de conservatieve adellijke grootgrondbezitters en de liberale burgerij. De uitbreiding van het kiesrecht onttroonde deze maatschappelijke lagen stapsgewijs. Nieuwe bevolkingsgroepen - de nationale minderheden en de sociaal-democraten - kregen een plaats. De socialisten waren bereid om de staat te dragen tegen de prijs van sociale hervorming, maar dat betekende niet dat zij voor de liberalen, laat staan de aristocraten aanvaardbaar waren voor een coalitie. Zij gingen zich als socialisten binnen het verband van de minderheidsvolken - vooral de Tsjechen - organiseren, met de bedoeling hun basis voor sociale hervorming te verbreden met medewerking van de nationalistten.

De nationale minderheden hebben de multinationale Oostenrijkse staat niet de solidariteit en loyaliteit kunnen en willen geven die een noodzakelijke voorwaarde is voor het laten functioneren van een parlementaire democratie. Een nieuwe staatsburgerschap ontstond niet en de multinationale identiteit bleef die van de zogenaamde *Altösterreicher*: aristocratie, gezeten burgerij, ambtenarij, militairen van het officierscorps en de rooms-katholieke clerus. Waar geëmancipeerde Joden daar bij wilden behoren werden alleen hun stemmen en niet hun aanwezigheid op prijs gesteld. Dit proces van politieke stagnatie ging gepaard met een sterke economische dynamiek en een grote - Duitstalige - culturele en wetenschappelijke bloei. Minder Oostenrijks als wel kosmopolitisch, terwijl de bevolkingsmassa divergeerde in politiek nationale elkaar vijandige kampen. Deze asynchrone en centrifugale ontwikkeling zou de moderne staat Oostenrijk gaan verscheuren.¹⁵

---

¹⁵ Een zeer uitgebreide literatuur houdt zich bezig met de problematiek van de democratisering en de nationaliteitsstrijd in Midden-Europa en Rusland. Voor de in deze tekst vermelde concrete en statistische gegevens, behalve de reeds genoemde auteurs, zie ook: Jaszi 1929: 171-176; Whiteside 1962: passim; de opstellen in Rath 1967: passim; Taylor 1976: 224-227; Kofalka 1991: passim; Thaden 1981: passim; Loeber; 1988: passim; Raun 1995: 92-93, voor een kritische literatuursamenvatting en -vergelijking, zie Crampton 1994: 1-27, Bideleux en Jeffries 1998: 1-30, 265-270, 332-345, 354-374, en voor een waardevolle cultuur-historische analyse, zie Schorske 1961, hoofdstuk I en III.

Midden-Europa had al voor het uitbreken van de oorlog gefaald in het ontwikkelen van de democratie. Van een democratische en parlementaire basis, zoals die in West-Europa op dat tijdstip al fundamenteel was verankerd in het politieke en bestuurlijke leven, was in Midden-Europa nog nergens sprake.

3. Zelfbeschikkingsrecht als nieuwe grondslag voor de Internationale Orde

Bij de Geallieerde grote mogendheden, en met name in de Verenigde Staten, had de overtuiging postgevat dat het ‘Zelfbeschikkingsrecht der Volkeren’ zou moeten fungeren als superieur beginsel voor de staatkundige orde. Een jaar nadat de Verenigde Staten hadden besloten tot deelname aan het Geallieerde verbond, publiceerde President Wilson de premissen van dit recht: de vrijheid van de Midden-Europeanen om zelf hun staatsgemeenschappen op nationale basis in te richten, en een internationale rechtsorde om tussen deze nationale gemeenschappen de orde te handhaven. Bij de deelname van de Verenigde Staten aan de oorlog stelde hij als voorwaarde dat deze democratische principes aan de vredessluiting ten grondslag zouden worden gelegd. Het zelfbeschikkingsrecht bleek in de praktijk echter een vaag begrip, omdat het niet in staat was de termen ‘volk’ en ‘natie’ te operationaliseren en de volkeren weliswaar op weg waren naar een status van natie, echter in verschillend tempo, op verschillend ontwikkelingsniveau en met grote verschillen in de participatie en identificatie van de groepen die zij zegden te omvatten.

Op 8 januari 1918 gaf president Wilson in zijn befaamde *Fourteen Points* deze nieuwe uitgangspunten ter discussie. Zij kwamen tegenover de coalitiepolitiek van Engeland en Frankrijk te staan. Deze had tot dusver bondgenootschappen nagestreefd met Midden-Europese staten, en met naar staatsvorming strevende nationaliteiten tegen de beloning van grondgebied dat de Centrale Mogendheden ontnomen zou worden bij een Geallieerde overwinning. De Britse en Franse regeringsleiders conformeerden zich nu toch aan Wilson’s visie, als de prijs voor toetreding van Amerika tot het Geallieerde bondgenootschap. Toen de Centrale Mogendheden later in het jaar tot een wapenstilstand gedwongen werden, zou ook aan hen de aanvaarding van het Wilson-programma als voorwaarde gesteld worden.

Van belang voor de geografische afbakeningen van de nieuwe staatsgebieden waren de volgende punten.

Punt 9: *“A readjustment of the frontiers of Italy should be effected along clearly recognizable lines of nationality.”*

Punt 10: *“The peoples of Austria-Hungary [...] should be accorded the freest opportunity of autonomous development.”*

Punt 12: *“[...] the [...] nationalities which are now under Turkish rule should be assured an absolutely unmolested opportunity of autonomous development [...].”*

Punt 13: *“An independent Polish state should be erected which should include the territories inhabited by indisputably Polish populations, which should be assured a free and secure access to the sea [...].”*

Punt 14: *“A general association of nations must be formed [...].”*

Voor de nieuwe staatkundige ordening in Midden-Europa is het van belang dat Wilson de

vooropgestelde oprichting van een soevereine Poolse staat onderscheidde van een soortgelijke autonome ontwikkeling voor alle andere volkeren. Hun staatssoevereiniteit werd weliswaar niet uitgesloten, maar er kon niet van worden uitgegaan. In de praktijk zou blijken dat zo'n consequentie in de vredesberaadslagingen uiteindelijk werd getrokken op grond van de Geallieerde machtsbelangen en van een succesvolle en overtuigende diplomatie van de nationale leiders. In dat opzicht zouden de Tsjechische politici meesterschap betonen.

Eerst nog gaf, op 11 februari, Wilson zijn veertien concrete doelstellingen een volkenrechtelijke basis in *Four Principles*. Deze waren mede ingegeven door de diplomatieke reacties van de Centrale Mogedheden op de veertien punten. Wilson verheugde zich in de 'oprechte' adhesie die de Oostenrijkse kanselier had betuigd, en was geërgerd door de reactie van de Duitse kanselier, die getuigde van een militair machtspolitiek streven dat Duitsland wilde uitwerken in bilaterale regelingen tussen soevereine staatsmachten. Teneinde dat te voorkomen stelde Wilson uitdrukkelijk in principe 2 en 3: "[...] peoples and provinces are not to be barded about from sovereignty to sovereignty as if they were mere chattels and pawns in a game [...], but that every territorial settlement [...] must be made in the interest and for the benefit of the populations concerned, and not as a part of any mere adjustment or compromise of claims amongst rival states [...]".

In toespraken op 6 april en 4 juli zou Wilson steeds explicieter worden over de nieuwe wereldorde en de rol van de Verenigde Staten daarin. Tegelijk gaf hij aan dat de voorwaarde tot een wereldvrede lag in het ontcrachten van het Duitse expansionisme en annexionisme. Daarvoor was het nodig het 'Pruisische' militaire agressieapparaat, dat als eerste voor het uitbreken van de oorlog verantwoordelijk gesteld moest worden, te ontmantelen.¹⁶ Voorlopig betekende dat een categorische afwijzing van een Duitse rol in de vormgeving van het nieuwe Midden-Europa.

Een mogelijke discussie met de liberale en democratisch gezinde politici binnen de Centrale Mogedheden was daarmee ook buiten de orde gesteld. Zij hadden tijdens de oorlog blauwdrukken voor de staatkundige orde ontwikkeld, waarvan de bekendste en meest geruchtmakende die van Naumann was: een hervorming en uitbreiding van een multinationalaal en federaal Oostenrijk-Hongarije in een Midden-Europese bond van volken en autonome staten. Een bond die zou moeten voorkomen dat Midden-Europa ging versplinteren in elkaar vijandig gezinde en dus tot coalitie en blokvorming geneigde kleine nationale soevereiniteiten, die door hun zwakte de onvermijdelijke speelbal van Duitsland en Rusland zouden moeten worden.¹⁷

Echter, dit ontwerp kon zich niet losmaken van het denken in machtstaten en machtsevenwichten dat in Midden-Europa bij de regeringsleiders als een onweerlegbare machtspolitieke *Staatsraison* gold. De Zweedse staatsrechtsgeleerde Kjellén vertolkte hun opvatting in een modern etatisme op grond van vulgair-darwinistische uitgangspunten. De staat was de politieke uitdrukking van een natie. De natie als de grondvorm van de menselijke samenleving, kon haar levenskracht en haar bestaansrecht alleen ontlene aan de

---

¹⁶ De Wilson doctrines worden geciteerd en becommentarieerd bij vele auteurs, hier citeren we naar Temperley I, 1920: 431-448 (Appendix III).

¹⁷ Naumann 1916 en herdrukken.

macht die zij in staat was te mobiliseren in de organisatie van een soevereine staat, dus in de staatsmacht. In de natie verhieven de politiek en economisch mondige individuen zich met elkaar tot een nationaal supra-individu, om in, met en door hem tot politiek handelen, anders gezegd: tot staatsvorming, te kunnen komen.

Al was de oorspronkelijke kern van de natie vaak, hoewel niet noodzakelijk, een etnie of een ras geweest, nu ging het niet meer om deze oorsprong, maar om de groei en de kracht van het op haar opgerichte staatswezen. Daartoe was de assimilatie van oorspronkelijk aan elkaar 'vreemde' etnieën en 'waardevolle' individuen uit deze volken een geëigend en legitiem middel. De competitie tussen aldus ontstane staten zag Kjellén als een noodzakelijkheid voor de evolutie van de menselijke samenleving en dus als een universeel en humanitair doel. Alleen in strijd kon kracht worden verworven en alleen op basis van kracht kon de menselijke evolutie zich voortzetten. De sterkste staten waren geen uitdrukking van een oorspronkelijk volk, hoewel zij daarvan de elementen in zich droegen, maar van een gegroeid volk dat uit naam van de hele mensheid de opdracht had zich steeds uit te breiden, door kleinere etnieën op hun grondgebied en waardevolle individuen als immigrant in zich op te nemen en te assimileren. Vooral zover kleinere naties rondom de sterke staten soeverein bleven, hadden zij zich neer te leggen bij hun afhankelijkheid.

Dit denken in termen van kracht en strijd, met als gevolg een voortdurende oorlogsdreiging die alleen door evenwicht afgewend kon worden, stond lijnrecht tegenover Wilson's concept maar weerspiegelde wel de internationale politieke realiteit, en zou ook het handelen van de Geallieerde regeringsleiders en hun diplomaten meer bepalen dan de moreel gezaghebbende federale en zelfbeschikkingsutopieën.¹⁸

Veel gematigde politici onder de Midden-Europese volken hadden belangstelling voor een federatieve herinrichting van Midden-Europa, zoals Naumann *c.s.* zich deze voorstelden. Zij vreesden een Duitse hegemonie en achtten een sterke Oostenrijks-Hongaarse federatie daartegen een realistische keuze. De toenmalige dubbelmonarchie zou dan wel tot een federatie van volkeren omgevormd dienen te worden. Toen de nederlaag van de Centrale Mogendheden echter naderbij kwam, zochten ook zij een plaats in het Wilsoniaanse toekomstontwerp. Zij stelden daartoe voorlopige regeringscomités in, die propagandacampagnes opzetten en zich daarvoor bedienden van een uitgebreide pamfletjournalistiek gericht op de publieke opinie in de landen van de Geallieerde Mogendheden. Daarbij kregen zij steun van de immigrantenorganisaties in de Verenigde Staten, die begonnen te lobbyen binnen de Democratische Partij van Wilson. In ruil voor tegemoetkomingen inzake nationale soevereiniteit en grondgebied in Europa, boden zij de kiezers uit hun achterban aan als onderpand. Opvallend was dat juist zij vaak een radicaler standpunt innamen dan de achtergeblevenen in het Europese vaderland en zich als nationale pressiegroepen opstelden, en dat juist in de supranationale staat waarin zijzelf een toekomst zochten in de assimilatie en het verlies van hun nationaliteit.

De instemming van de andere Geallieerden met het Wilson-programma bleek lippendienst geweest te zijn. Tot de herfst van 1918, toen overal in Europa voedselschaarste heerste, en niet alleen de overheidsfinanciën van de verslagenen uitgeput, maar ook die van Engeland en Frankrijk zwaar op de proef gesteld waren, bleven de Verenigde Staten over als de enige oorlogsdeelnemer die kracht genoeg had om hulp te bieden. De Amerikaanse vredesconceptie werd daarom niet tegengesproken. In de eerste vredeswinter bleek dat de democratische

---

¹⁸ Kjellén 1918 en 1924.

volkenrechtsbeginselen uit dit concept, door de Franse, Britse en Italiaanse diplomaten op bekwame, maar cynische wijze ten dienste van hun nationale belangen herformuleerd konden worden: de hervorming van Midden-Europa tot een constellatie van nieuwe natiestaten, die zich in verdragen met elkaar en met de grote mogendheden zouden verbinden als een buffer om Duitsland heen. De koehandel om land en grenzen begon, waarin punt 12, en de principes 2 en 3 op grote schaal geschonden zouden worden. De Amerikanen moesten zich daarbij neerleggen, omdat zij geen pragmatische uitwerking hadden ontworpen voor de vele gevallen die, tengevolge van de praktische en innerlijke tegenstrijdigheden tussen de de *Four Principles* en de *Fourteen Points*, alleen in compromissen een oplossing zouden kunnen vinden.

Een *pièce de résistance* voor de Verenigde Staten vormden de Geheime Verdragen met Italië, Roemenië en Servië, waaraan Engeland en Frankrijk vast wilden blijven houden. Niettemin zag Wilson, Lloyd George aanvankelijk aan zijn zijde op basis van de doelstelling: uitschakeling van Duitsland als economische en militaire concurrent op het wereldtoneel.

Clemenceau volgde daarin een eigen koers die zich aan de volkenrechtsbeginselen weinig gelegen liet liggen. Hij was uit op een 'Carthaagse Vrede' waarin Duitsland door een industriële en militaire ontmanteling voor lange tijd geen rol meer zou kunnen spelen. Sinds 1870, toen beide landen in bevolking en economische kracht nog aan elkaar gewaagd waren geweest, was Duitsland een steeds groter schrikbeeld geworden, omdat in amper een halve eeuw zijn bevolking, en economische en militaire potentie ten opzichte van Frankrijk bijna verdubbelde. De Franse oplossing voor die gegroeide machtsongelijkheid was om Duitsland te dwingen tot de afstand van volkrijke, economisch ontwikkelde gebieden, en het land zulke hoge oorlogsschattingen op te leggen dat het in de komende halve eeuw zijn economisch potentieel niet meer voor verdere expansie kon, maar voor herstel en zelfhandhaving zou moeten gebruiken. In deze machtspolitiek paste geen Wilsoniaans en democratisch zelfbeschikkingsrecht van de bevolking ter plaatse, en konden geen nieuwe staatsgrenzen getrokken worden *in the interest and for the benefit of the populations concerned*. In dit denken traden in de plaats van *populations*, de abstractere *peoples* en *nations*, en werd de *benefit* een kwaliteit die alleen nationale staatslieden hadden vast te stellen.

De Frans-Amerikaanse tegenstelling bracht Lloyd George ertoe zich op te werpen tot de rol van bemiddelaar. Dat werd zijn valkuil, omdat het Britse standpunt daarbij steeds in de richting van het Franse diende op te schuiven, waar het oorspronkelijk aan de Amerikaanse kant stond.

"Then began the weaving of that web of sophistry and Jesuitical exegesis that was finally to clothe with the language and substance of the whole Treaty. The subtlest sophisters and hypocritical draftsmen were set to work, and produced many ingenious exercises which might have deceived for more than an hour a cleverer man than the President." In deze conclusie legde Keynes een belangrijke oorzaak van het falen bij de rigide en principiële houding van president Wilson die te weinig op de hoogte zou zijn geweest van de gecompliceerdheid van de situatie in Midden-Europa, en die zich daarover ook tijdens de conferentie nooit voldoende heeft willen laten informeren. Hij zou te strak hebben vastgehouden aan zijn uitgangspunten, die hij als niet onderhandelbare morele grondbeginselen bleef zien.¹⁹

Als pleister op de wonde mochten de Amerikanen *La Société des Nations/ League of Nations*, inrichten als het internationale arbitrage orgaan voor het handhaven van de naoorlogse staatkundige orde. Op 20 maart 1918 was daartoe al een eerste ontwerp gemaakt in het Phillimore Report. Na discussies met de Geallieerde partners kwam een jaar later, op 14

---

¹⁹ Keynes 1972: 3-26, citaat: 16-17.

februari 1919, een gezamenlijk convenant voor dit concept van een 'Volkerenbond' tot stand. Frankrijk en Groot-Brittannië stelden zelf meer vertrouwen in een stelsel van krachtige, elkaar in evenwicht houdende nationale staten, als basis voor vrede en samenwerking, in samenhang met een verzwakking van Duitsland, dat op het continent een te dominante staatsmacht werd geacht. Het uitgangspunt bij de nieuwe nationale staatsvorming mocht dan de volkssoevereiniteit op etnische basis zijn - 'elk volk zijn eigen staat' - maar de vormgeving zagen de Geallieerden ook als een *cordon sanitaire* van staten, onder hun beschermheerschap, om Duitsland heen.

In dit streven stonden Frankrijk en Groot-Brittannië toe dat de aspirant-staten een onverbloemd *sacro egoïsme* volgden. Zij namen geen genoegen met het grondgebied waar hun volk woonde, maar beriepen zich selectief op historisch-legitimistische, economische of strategische argumenten om juist zoveel mogelijk staatsgebied toegewezen te krijgen. Er ontstond onderlinge twist over door meer dan één nieuwe staat opgeëiste territoria. De vredesconferenties ontaardden in een kakofonie van economisch-verkeersgeografische, territoriaal-legitimistische, taalkundig-etnografische en nationaal-historische argumentaties waaruit de nieuwe naties naar believen opportunistische combinaties construeerden, en, ongehinderd door onderlinge tegenstrijdigheid, voor elke gebiedsaanspraak wel een sluitend argument bedachten.

Zo maakte Polen aanspraak op Duits staatsgebied op grond van historisch-legitimistische argumenten (Posen/ Poznań en Westpruisen), die juist weer tegen de Poolse annexatie van Opper-Silezië en Oostpruisen pleitten. Voor die laatste gebieden werden dan weer nationaal-economische respectievelijk militair-strategische argumenten in het geding gebracht. De Tsjechen wilden op grond van historisch-legitimistische en nationaal-economische argumenten geen (delen van de) Sudetenlanden afstaan, en wezen daarmee etnisch-nationale argumenten af, die zij zelf weer probleemloos van stal haalden wanneer dat in hun belang was, zoals om de soortgelijke Hongaarse aanspraken op Slowakije te bestrijden.

De Geallieerden hadden een eigen programma in het streven naar sterke en levensvatbare staatkundige constructies, waarvoor een zekere omvang en strategisch gunstige grenzen, en een economisch potentieel in de vorm van hulpbronnen en verkeerswegen nodig werden geacht. Dit alles moest uiteraard ten koste van de verslagen groye mogelijkheden verwezenlijkt worden, met name van Duitsland en Hongarije. Het tot een Duitstalig gebied verkleinde 'Romp-Oostenrijk' werd daarentegen - gedwongen - zich als één van die nieuwe staten te constitueren, hoewel de Oostenrijkers zich bij Duitsland wilden aansluiten. Het mocht echter niet toegeven aan zijn voornemen zich met Duitsland te verenigen, een neiging die toe zou nemen naarmate dit restant van het oude Oostenrijk een zwakke marginale staat zou gaan worden.

De Geallieerden moesten op deze wijze dubbele maten gaan toepassen, door nieuwe staten en volkeren ondanks hun zelfzuchtige en inconsistente eisen toegeeflijk te behandelen, en verslagen staten en volkeren te negeren in hun beroep op diezelfde volkenrechtsbeginselen. Om de grootste inconsistenties op te lossen zou Wilson nog een poging doen om *ad hoc*, in het licht van zijn beginselen, een uitweg te zoeken in de vorm van de volksraadpleging. In enkele gevallen, zoals in het vorige hoofdstuk beschreven, werd dit middel ook toegepast, maar het riep nog grotere problemen op dan het kon oplossen: de vergiftiging van de verhoudingen tussen meerder- en minderheden.

In Tsjechoslowakije stelden alle drie Geallieerden een groot vertrouwen vanwege zijn industrieel sterke potentieel en zijn democratische gezindheid. Polen en Roemenië werden door

Frankrijk gesteund, vooral ook in hun territoriale expansiedrift, maar Polen, dat als enige staat op voorhand bestaansrecht kreeg toebedeeld, ondervond in zijn streven naar territoriale expansie van Britse zijde grote scepsis. Uiteindelijk zou de als dreigend ervaren voortgaande sovjetisering van Rusland ook de Britse weerzin tegen het militaire avonturisme van Polen en de twijfels omtrent de levensvatbaarheid van de te klein en te zwak geachte Baltische staten doen verflauwen.

De dubbele moraal van de Geallieerden komt tot uitdrukking in hun interpretatie van het zelfbeschikkingsrecht. Dit recht, dat het fundamentele uitgangspunt van de vrede had moeten worden, kon tot geen andere conclusie leiden, dan dat de bevolking zelf had te bepalen tot welke staat zij wilde behoren, en waar de staatsgrenzen gelegd zouden moeten worden.

In de instructies aan de commissies die belast waren met de uitvoering van de vredesverdragen. Met name het vastleggen van de nieuwe staatsgrenzen, was echter de volgende richtlijn meegegeven. Zij dienden rekening te houden *“autant que possible des limites administratives et des intérêts économiques locaux, à l'exclusion de toute raison nationale, linguistique ou religieuse”*. Bureaucratisch-administratieve en economische gegevens zouden derhalve bepalend moeten zijn bij het trekken van de grenzen, en niet de etnografische grenzen tussen de volken.²⁰ In de loop van het Interbellum waren het echter juist niet deze rationele grenzen die vrede bleken te kunnen garanderen.

De Geallieerden sloten eerst vredesverdragen met de verslagen Centrale Mogendheden, te beginnen in Versailles met Duitsland op 28 juni 1919, vervolgens in St. Germain-en-Laye met Oostenrijk op 10 september 1919 en ten slotte in Trianon met Hongarije op 4 juni 1920. Deze verdragen waren geen onderhandelingsuitkomsten, maar werden de verslagenen opgelegd. Zij zouden door hen dan ook als ‘dictaten’ bestempeld worden.

Het Verdrag van Versailles impliceerde de soevereiniteitserkenning van Polen, dat van St. Germain de soevereiniteitserkenning van Tsjechoslowakije. De verdragen van Trianon en St. Germain dienden op hun beurt weer als basis voor de soevereiniteitserkenning van Joegoslavië. Deze soevereiniteitserkenningen vonden op de genoemde verdragsdata plaats. Met Roemenië, dat met Transsylvanië en de oostelijke Banaat (voortaan: Transsylvanië) vergroot werd, sloten de Geallieerde grote mogendheden een half jaar later, op 9 december 1919 een deelverdrag over de cultuurautonomie van de Hongaarse Székely en de Zevenburger Saksen, en over het staatsburgerschap van de Joden in de nieuw verworven gebieden. In Neuilly-sur-Seine werd op 27 november 1919 met Boelgarije een vredesverdrag gesloten dat op 10 augustus 1920 in Sèvres als basis zou dienen voor een soortgelijk verdrag met Griekenland.

De vredesverdragen legden nog niet de nieuwe grenzen vast, en omdat zij pas na een half tot één jaar geratificeerd zouden worden en nog weer enige tijd later in werking zouden treden, gaven zij dus de nieuwe staten de ruimte om met - nu soeverein - geweld territoriale oorlogjes te beginnen. Met name Polen en Griekenland grepen dat aan, in het eerste geval met succes, in het tweede geval werd het een debacle.

Turkije had geweigerd het Verdrag van Neuilly mede te ondertekenen, omdat het grote gebiedsdelen aan Griekenland zou moeten afstaan en aan de Armenen en Koerden nationale zelfstandigheid zou moeten toestaan. Toen de Grieken het hun beloofde gebied kwamen innemen, brak de Turks-Griekse oorlog uit die Turkije in zijn voordeel wist te beslechten. In Lausanne, ten slotte, sloten de Geallieerden op 24 juli 1923 ook een nieuw vredesverdrag met Turkije, waarbij Griekenland zich moest neerleggen, en wat de Turkse gebiedsafstand

---

²⁰ Bogdan 1976: 7-8, citaat uit de commissiedirectieven van 20 juli 1920.

ongedaan maakte en de bevolkingsuitwisseling tussen beide staten sanctioneerde (zoals al beschreven in hoofdstuk II, paragraaf 6). De internationale erkenning van Albanië en de Baltische landen werd niet per verdrag geregeld. Daartoe volstonden verklaringen van instemming met de staatsburgerlijke grondrechten en minderhedenrechten van deze aspirant staten aan de Volkenbond: van Albanië op 2 oktober 1920, Litouwen op 15 mei 1922, Letland op 7 juli 1922, en Estland op 17 september 1923.²¹

Op grond van de verklaringen die tijdens de oorlog in Parijs, Den Haag, Oslo, Bern en ten slotte ook in Philadelphia ten aanzien van de minderhedenrechten waren opgesteld, legden de Geallieerden uitdrukkelijk in de vredesverdragen bepalingen over de bescherming van de minderheden op, als voorwaarden tot de internationale erkenning van de soevereiniteit van de nieuwe staten.²² Deze minderhedenrechten hadden ten doel om de onverenigbaarheid van de beginselen van volkssoevereiniteit en staatssoevereiniteit te overbruggen door een supranationaal rechtssysteem.²³

De minderhedenrechten waarop dat systeem zou gaan berusten, moesten in de verdragen en in de grondwetten van de nieuwe staten verankerd worden. De daartoe benodigde grondbepalingen werden vervolgens door de Geallieerde grote mogendheden geformuleerd als de verplichting dat deze staten grondwettelijk al hun staatsburgers de volledige bescherming van hun leven en vrijheid zonder onderscheid naar geboorte, nationaliteit, taal, ras of godsdienst dienden te garanderen. Met 'geboorte' werd sociale stand of klasse, met 'nationaliteit' niet staatsburgerschap maar nationale identiteit, en met 'ras' volk bedoeld in traditionele zin, anders gezegd: als etnie.

Concreet ging het in collectieve zin om het recht op de vrije organisatie van eigen godsdienst-, cultuur-, media-, onderwijs- en welzijnsvoorzieningen en om het recht op een bij deze groepsvorming passende overheidsbijdrage aan de instandhouding van deze organisaties en voorzieningen. In individuele zin werden de burgers, ongeacht hun eventuele etnische en godsdienstige identiteit, de vrijheid van beroep, de vrije toegang tot ambtelijke posities, een passief en actief volledig en onbeperkt kiesrecht, bescherming van persoonlijk eigendom, vrijheid tot gebruik van eigen taal in private en commerciële functies en relaties, vrijheid de eigen taal te gebruiken in contact met overheidsinstellingen, waaronder ook juridische organen.²⁴

Teneinde de nieuwe staten volledig te verplichten deze rechten in hun grondwet op te nemen, werden zij opgeroepen om mee te werken aan hun uitwerking in de daartoe bestemde *Commission des nouveaux Etats et de la Protection des Minorités*. De delegaties van die staten beschouwden dit echter als een beperking van hun - als absoluut opgevatte - staatssoevereiniteit. Een bijzondere spitsvondigheid was de tegenwerping dat het toekennen

---

²¹ Kraus 1927: 119, 121, 174, 188.

²² De teksten van de minderhedenverdragen vindt men onder meer bij Temperley 1924: 432- 470: met Polen gedateerd 28 juni, met Joegoslavië 10 september, met Roemenië 9 december 1919, en met Tsjechoslowakije 19 februari 1920; Bij Martens 1920, en Kraus 1927 vindt men de complete verzameling van de teksten van de vredesverdragen, de bijzondere minderheden- beschermingsverdragen, de bilaterale verdragen, de Volkenbondsbesluiten en de belangrijkste regeringsverklaringen en staatsinterne minderhedenwetten.

²³ Balogh 1928: 20-45; Wintgens 1930: 88-100; Erler 1931: 127-141; Viefhaus 1960: 56-71, 152 ff., 217-235; samenvatting en overzicht bij onder meer Michaelsen 1984: 29-47.

²⁴ Epstein 1921: passim; Wintgens 1930: 141-142; Erler 1931: 141-142; Feinberg 1931: 141-147.

van rechten aan minderheden neer zou komen op het verlenen van ‘voorrechten’, en dus rechtsongelijkheid tussen de staatsburgers zou scheppen, waarmee dan het gelijkheidsbeginsel, het allerhoogste grondrecht in de staatsorde, verkracht zou worden. Alleen Duitsland stemde op voorhand in met de minderhedenbepalingen. De Tsjechische delegatie verklaarde zich eens met minderhedenrechten als zodanig, maar wilde de daartoe dienende grondwetsbepalingen op eigen gezag formuleren. De andere nieuwe staten wilden niet meewerken, en verklaarden dat zij de bepalingen alleen als opgelegd dictaat zouden accepteren.

Zo dicteerden de Geallieerden de minderhedenrechten en stelden zij de garantie ervan in handen van de op te richten Volkenbond en onder een *Cour Internationale de Justice* in Den Haag als hoogste beroepsinstantie. Polen ondertekende deze minderhedenparagrafen onder stilzwijgend protest op 28 juni 1919, Tsjechoslowakije deed dat op 16 juli, Joegoslavië op diezelfde datum en Roemenië, dat verplicht moest worden tot de uitdrukkelijke erkenning van zijn Joodse inwoners als staatsburgers, met name die in de nieuw verworven gebieden, op 4 september 1920.²⁵

Zoals de verslagen staten de vredesverdragen als dictaten hadden ondergaan, werden deze minderhedenrechten naar het gevoel van de nieuwe nationale staten niet minder gedictieerd. Het primaat van het beginsel van de volkssoevereiniteit - de volkeren hebben het recht naar hun vrije wil hun staten in te richten - werd op deze wijze door de Geallieerden bewust door een democratische staatsinrichting geconditioneerd, om te voorkomen dat de minderhedenproblematiek het nieuwe statenbouwsel in de toekomst fundamenteel zou gaan ondergraven. De toekenning van vrijheid en gerechtigheid voor alle staatsburgers, ongeacht afkomst, etnische identiteit en godsdienst werd als vereiste gesteld aan de soevereiniteitserkenning door desbetreffende paragrafen in de grondwetten voor te schrijven. De nieuwe nationale staten waren echter niet van zins om een onderscheid maken tussen hun staatssoevereiniteit en de volkssoevereiniteit. Polen en Roemenië gaven daar uitdrukking aan door in hun grondwetten óók uitdrukkelijk te formuleren dat deze grondwettelijke rechten golden voor ‘de Polen’ respectievelijk ‘de Roemenen’. Impliciet werd daarmee ontkend dat zij ook zouden gelden voor staatsburgers die tot niet-Poolse en niet-Roemeense minderheden behoorden, wonend op het Poolse respectievelijk Roemeense staatsgebied. Om aan de angst van de nieuwe staten voor toekomstige desintegratie tegemoet te komen, werden zulke minderheden overigens als rechtsobject gedefinieerd in de minderhedenparagrafen van de verdragen en in de grondwetten, door de hen toekomstige wetsgaranties niet in collectieve termen, maar individueel te formuleren. De etnisch dissidente staatsburgers zouden zich niet collectief, via etnische organisaties tegen het staatsgezag kunnen verweren. Etnische organisaties zouden zelfs op deze rechtswakke basis *sui generis* onder de verdenking van staatsondermijning kunnen gaan vallen.²⁶

Alleen in enkele bijzondere autonomiestatuten werd een collectieve rechtsbasis geschapen, zoals voor omstrede gebieden, en in het geval van bijzondere groepen. Deze gebieden waren zeer omstrede regio's die bij verdrag aan een staat waren toegewezen, maar voor een

---

²⁵ Spector 1995: passim; Zechlin 1969: 247-250.

²⁶ Société 1927: passim.

beperkte termijn van hooguit 15 jaar een eigen minderhedenrecht hadden gekregen, opdat de situatie zich er zou kunnen normaliseren. In die periode moesten zij onder internationale controle blijven. Het ging om de Karpathen-Oekraïne (10 september 1919), Oost-Opper-Silezië (15 mei 1922), Oost-Galicië (15 maart 1923) en om het Memelland (8 mei 1924). Deze controle, vastgelegd in statuten en beroepsprocedures, werd overigens gaandeweg buiten werking gesteld door het staatsnationale gzag. Een deel van de Duits- en Hongaarse minderheden in Roemenië - namelijk de Saksen en de Székely in Transsylvanië - kreeg een collectieve culturele autonomie voor hun kerkelijke en onderwijsinstellingen (minderhedenverdrag van 9 december 1919, art. XI). Roemenië dat een deel van zijn Joodse inwoners geen staatsburgerlijke status wilde toekennen, werd daartoe verplicht.²⁷

De Geallieerde eisen van een wettelijke bescherming van de minderheden waren weloverwogen, en berustten op hun historische ervaringen met hun eigen staatsopbouw. Zij waren zich ervan bewust dat de nieuwe staten hun legitimiteit niet door proclamatie alleen konden verkrijgen, en deze onder de gehele staatsbevolking, ook met steun van de minderheden, eerst nog moesten verwerven.

Wilson, als architect van het Zelfbeschikkingsrecht, was zich overigens wel bewust van de gevaren die zijn bouwsel zouden gaan bedreigen. Het Zelfbeschikkingsrecht was voorbehouden aan een aantal Midden-Europese naties, en moest geweigerd worden aan andere, met name omvangrijke delen van de verslagen naties, wier grondgebied nu op strategische gronden werd toebedeeld aan die nieuwe naties. Wilson geloofde echter in een evolutionair proces waarin zich dit onrecht zou uitwassen. De nieuwe staten zouden noodgedwongen met elkaar moeten gaan samenwerken, economisch en met name ook bij de behandeling van hun vaak wederzijdse minderheden, zoals de Polen in Duitsland en de Duitsers in Polen.

De Geallieerden, en met name Frankrijk, geloofden ook in een evolutie, maar dan een die de etniciteiten zou doen assimileren in de staatsnatie.²⁸ Zij onderschatten daarbij echter een fundamenteel verschil. Waar het in met name Engeland en Frankrijk ging om regionaal-etnische minderheden die in een proces van eeuwen in de moderne nationale identiteit een plaats hadden gevonden, waren de meeste minderheden in Midden-Europa voor 1919 niet in een nationaal integratieproces, maar in een nationaal emancipatieproces verwickeld. Bovendien, waar na 1919 door nieuwe grenzen Duitse en Hongaarse minderheden geschapen werden, ging het als regel om groepen die op een hoger staatspolitiek ontwikkelingsniveau stonden dan de nieuwe staatsnaties waarin zij zich moesten schikken.

In het licht van een gevaarlijk optimisme ontstonden dan de nieuwe nationale staten die weliswaar op grond van het Zelfbeschikkingsrecht door één natie werden gedragen, maar waaraan een grondgebied was toegewezen, groter dan het woongebied van die natie, waarmee in de grensgebieden een deel van de bevolking, zonder aanspraak te kunnen maken op datzelfde zelfbeschikkingsrecht, tot nationale minderheid was gedegradeerd.

De Geallieerden meenden dat de nieuwe staten in de opbouw van een gecentraliseerde staatsmacht genoeg zelfvertrouwen zouden krijgen om hun angst te laten varen, en hun

---

²⁷ Voor de verdragsteksten zie Wintgens 1927: 355-439; Rogge 1928: passim; Braunias 1929/30: passim; Erler 1931: 142-167; Viefhaus 1960: 210-212; Horak 1961: 197-201.

²⁸ Viefhaus 1960: 102-107.

minderheden met grootmoedigheid te gaan bejegenen. Ook meenden ze dat die grootmoedigheid zich zou ontwikkelen tot een tolerantie die de basis kon worden voor een geleidelijke aanvaarding door de minderheden van de nieuwe staat. Hun integratie en assimilatie zouden dan tot een kwestie van tijd worden. Voorop stond niet het collectieve recht van een minderheid maar de principiële rechtsgelijkheid van alle staatsburgers. De voorwaarde die aan hen gesteld werd, was dat zij loyaliteit zouden betuigen aan de nieuwe staat. Van die staat werd dan vervolgens verlangd dat zij de etnische eigenaard van bepaalde collectieven onder haar staatsburgers zou respecteren. Een punt van verschil ontstond in de combinatie van deze principes: kon de staat zich in zijn rechtsbescherming beperken tot individuele rechtsgaranties, of diende hij ook de etniciteit als collectiviteit juridisch te beschermen.

De nieuwe staten zegden zich niet tot dat laatste verplicht te voelen; het zelfs als een gevaar voor hun soevereiniteit te zien, en de Geallieerde grote mogendheden spraken zich er niet over uit, maar hoopten dat door een rechtvaardige minderhedenwetgeving een solidarisering plaats zou gaan vinden tussen de minderheden en de staat, een proces waarin steeds minder behoefte zou gaan bestaan aan de organisatie van een etnische collectiviteit, zodat de minderheid, op den langen duur, kon opgaan in het geheel van de nationale staatsburgerij omdat de voordelen van de nationale identiteit groter waren geworden dan die van een afwijkende etniciteit. De Geallieerde denkwijze baseerde zich op de eigen natiestaatvorming en getuigde niet van inzicht in de Midden-Europese verhoudingen. De Geallieerde regeringen en diplomaten mag een zekere naïviteit in deze visie niet ontzegd worden.²⁹

De politici van de nieuwe staten waren namelijk weinig gevoelig voor wijze lessen over de weg van de geleidelijkheid. In de roes van de vrijheid wilden zij hun herwonnen of eerst verworven staatspolitieke soevereiniteit zonder beperking uitoefenen. Na eeuwen van 'nationale vernedering' wilde de nationalistische publieke opinie het 'historisch onrecht' wreken op de nieuwe minderheden, de vroegere onderdrukkers, waarvan ook de nazaten met wantrouwen bejegend werden.

Ondertussen stemden de diplomaten van de nieuwe staten in met de Geallieerde voorwaarden omdat het gezagsvacuüm niet langer kon voortduren, maar zij beklagden zich tegenover hun nationale publieke opinie over het onbegrip en de 'moties van wantrouwen' waarmee de 'Geallieerde vrienden' hen hadden bestookt. *De minderhedenparagrafen werden in de grondwetten opgenomen. Maar in de praktijk zou minderhedenrecht weinig meer dan het verlenen van gunsten worden. In de loop van de jaren twintig zou de kritiek op zulke rechten, als zouden het middelen tot staatsondermijning zijn, steeds luider en openlijker klinken.* Polen zegde om die reden op 22 september 1934 zijn verdrag zelfs formeel op, en de overige staten handelden zonder deze stap te maken in feite niet anders.

3.a. Omvang van de minderhedenproblematiek in bevolkingscijfers

In Tabel 5 wordt de omvang van de bevolkingsgroepen berekend waarop de minderhedenproblematiek in het Interbellum betrekking had. Deze cijfers zijn gebaseerd op de eerste officiële volkstellingen van de nieuwe staten. Op dat moment was al een groot deel vertrokken van de groepen die voor hun oude staatsburgerschap hadden geopteerd. Velen hadden hun woongebieden na oktober 1918, toen het oude staatsgezag instortte, al inderhaast verlaten. Die uittocht zou pas in het midden van de jaren twintig tot stilstand

---

²⁹ Voor een verzameling relevante uitspraken zie Schot 1988: 12-19.

komen.

Tabel 5. De nationale en etnische minderheden in de staten van oostelijk Midden-Europa bij de aanvang van het Interbellum

Albanië	80.000	10
Griekenland	990.000	19,2
Boelgarije	1.020.000	18,7
Joegoslavië	3.330.000	27,8
Roemenië	4.400.000	28,1
Hongarije	1.280.000	16,1
Tsjechoslowakije	5.020.000	35,8
Polen	8.360.000	30,8
Litouwen	450.000	20,7
Letland	480.000	24,5
Estland	140.000	12,3
Totaal op 10.000 afgerond:	25.550.000	
op een totale bevolking van	93.200.000	27,4%

De cijfers geven de aanwezigheid van minderheden weer bij de aanvang van de soevereiniteit van de nieuwe natiestaten. De officiële volkstellingen tussen 1919 en 1923 hanteerden verschillende criteria die varieerden van ‘moedertaal’, ‘denktaal’ en ‘omgangstaal’, tot ‘nationale bekentenis’ en ‘nationale afkomst’. Dat maakt dat de hier gegeven getallen afwijken van de officiële volkstellingsgegevens, omdat daarbij definities werden gehanteerd waarmee de staatsnatie het meeste volume kon krijgen en de minderheden in hun omvang beperkt werden. Statistische manipulatie bij de tellingsinstanties, angst bij de getelden voor verlies van werkgelegenheid en klandizie, en rechtstreekse persoonlijke druk op hen van de tellingsambtenaren, hadden tot gevolg dat gemiddeld een tiende van degenen die tot de minderheden behoorden, niet als zodanig geregistreerd kwam te staan.

Omdat in de periode 1939-1945 het staatsburgerschap van de Joden beperkt en opgeheven zou worden, hebben we daarop vooruitlopend de geassimileerde Joden (op grond van hun godsdienst) toch bij de Joodse minderheid geteld, ondanks dat zij zich vaak zelf identificeerden met de staatsnatie en daarbij in de tellingen opgenomen werden.

In de tabel geven we de getallen voor de minderheden nadat de in Tabel 3 (Hoofdstuk III) becijferde uittocht al had plaatsgevonden. Het zijn de officiële, en daarmee de minimumgetallen, die bestreden werden door minderhedenorganisaties. Extreme verschillen

waren 7,5 miljoen in plaats van de officieel getelde 4,9 miljoen Witrussen en Roethenen in Polen, en bijna een miljoen in plaats van 670.000 officieel getelde Russen en Oekraïeners in Roemenië. 1,92 in plaats van 1,35 miljoen Hongaren in Roemenië. 450.000 in plaats van 250.000 Roemenen in de Sovjet-Unie. 700.000 in plaats van 380.000 Boelgaren in Roemenië. In Italië woonden officieel 350.000 Slovenen en Kroaten, terwijl zij er zelf 600.000 telden. Deze schattingen van de minderheden zelf moeten echter op hun beurt als maxima beschouwd worden. De verschillen laten in ieder geval zien dat het werkelijke aantal staatsburgers dat tot de minderheden behoorde in Polen en Roemenië tussen de officiële 30 en een officieuze 40% moet hebben gelegen. Wanneer we deze marge voor alle staten aanhouden is de veronderstelling gerechtvaardigd dat in het Interbellum bijna 30 miljoen ofwel een derde van de staatsburgers in de Midden-Europese natiestaten, etnisch of nationaal tot een minderheid behoorde.

Al met al kwam het minderhedentotaal aan het begin van het Interbellum waarschijnlijk eerder op 30 dan de in de tabel becijferde 22,5 miljoen uit en besloeg het bijna een derde van de totale bevolking van de toen in oprichting verkerende Midden-Europese nationale staten.

Ook de nieuwe staatsvolken werden met een minderheidsstatus geconfronteerd wanneer het woongebied van een deel van hen buiten de nationale grenzen was gebleven. Zij woonden als regel in de grensstreken. Een miljoen Polen (5%) leefde in woongebieden die niet in de Poolse republiek waren opgenomen: 800.000 in Duitsland, 170.000 in de Sovjet-Unie, de rest in Litouwen en Letland. 800.000 Slovenen, Kroaten, Serven en Macedoniërs woonden buiten de grenzen van Joegoslavië (9%), waarvan 600.000 in Italië en Oostenrijk, de rest in Hongarije, Roemenië, Boelgarije en Griekenland. Een half miljoen Roemenen (4%) verbleef buiten de grenzen van het Roemeense koninkrijk: minstens 300.000 in de Sovjet-Unie en de rest in Joegoslavië, Boelgarije en Griekenland. Een half miljoen Boelgaren (12%) woonde in Roemenië, Joegoslavië en Griekenland.³⁰

4. Staatssoevereiniteit en volkssoevereiniteit; overbrugging in de Volkenbond

De nieuwe staten werden in hun soevereiniteit gebonden door de vredesverdragen en de daarin vervatte minderhedenbescherming. De opname van die beschermende bepalingen in hun grondwetten was voorwaarde voor de internationale erkenning van hun soevereiniteit. Dat gaf dit zogenaamde verdragsrecht op voorhand een supranationale rechtskracht die uitsteeg boven de soevereiniteit van de nieuwe staten. De handhaving ervan zou dan ook alleen in een internationale rechtsorde kunnen plaatsvinden, en door een supranationaal orgaan gegarandeerd kunnen gaan worden. Dat was een relativering van de tot dusver in brede étatistische kring als absoluut beschouwde soevereiniteit van de staatsmacht. De

---

³⁰ Tellingsjaren: bij het ontbreken van Albanese tellingen is hier Wudy 1933/34 gevolgd; Griekenland 1920, Boelgarije 1920, Joegoslavië 1921, Roemenië 1921, Hongarije 1920, Tsjecho-slowakije 1921, Polen 1921, Litouwen (met Memelland) 1923, Letland 1925, Estland 1922 (de tellingen in deze Baltische staten zijn van een later tijdstip genomen, omdat de terugkomst van de in de oorlog gedeporteerde en gevluchte Balten pas na jaren tot stilstand kwam). Op veel plaatsen vindt men de officiële cijfers: de meest volledige samenvattingen bij Winkler 1931, en in Die Volksgruppen 1936/7; over de Slavische etniciteiten zie Kurtzschinsky 1928/9: passim; over de Roemenen zie Dinulescu 1940/1; gedetailleerde kaarten over de geografische verspreiding volgens de officiële cijfers vindt men bij Rónai 1993: 100-152 (maps).

Geallieerden zagen echter geen andere oplossing voor het omvangrijke minderhedenprobleem dat zij door de vorming van de nieuwe natiestaten hadden geschapen in nationale staten met een multinationale bevolking.

Staatsrechtstheoretisch werden de nieuwe staten gebaseerd op een tegenstrijdige soevereiniteitsbasis. Zij kregen territoriale *staatssoevereiniteit*, dat wil zeggen: zij hadden het opperste rechtsgezag over de in het staatsgebied wonende bevolking. Tegelijk waren het nationale staten, uitdrukkingen van de politieke wil van een bepaald volk, een natie, waartoe niet alle inwoners van dat staatsterritorium behoorden. Daarom maakten zij aanspraak op een tweede soevereiniteitsbeginsel: het moreel en politiek uitdrukking geven aan de wil van een natie, de volkswil, in een niet per se territoriale *volkssoevereiniteit*. Deze kende immers juist geen territoriale vorm, want elk Midden-Europees volk leefde (ten dele) geografisch vermengd met andere volkeren.

Deze twee soevereiniteiten konden niet door één staat uitgeoefend worden zonder dat deze onderscheid maakte tussen zijn staatsburgers: tussen degenen die tot het staatsvolk behoorden, en degenen die een andere etnische of nationale identiteit hadden. Noch kon de ene staat de pretentie te hebben om ook soeverein gezag, al was het maar in de rol van beschermheer, uit te oefenen over 'volksgenoten' die formeel staatsburger waren van, en woonden op het territorium van andere staten.³¹

Anders gezegd, de staatssoevereiniteit impliceerde noodzakelijkerwijs een gezag over groepen burgers die niet tot het staatsvolk (de natie, het volk) behoorden, maar wel in het staatsgebied woonden. In het verleden waren voor bijzondere groepen met name in de Habsburgse Monarchie (als patenten) en in het Ottomaanse Rijk (als *millets*), en in internationale verdragen ook dergelijke vormen van rechtsbescherming uitgewerkt, maar dan in rechtssystemen die (nog) geen staatsburgerlijke gelijkheid kenden. En juist deze gelijkheid was in de vredesverdragen van 1919 en 1920 uitdrukkelijk vooropgesteld.

De Europese staten hadden vanaf de 16de eeuw religieuze minderheden op elkaars grondgebied, en de christenen in het Turkse Rijk, onder hun bescherming genomen. Overigens was daarbij weinig meer dan de rechten op godsdienstuitoefening in het geding geweest.³²

Nu stond echter de uitoefening van het moderne en gelijkwaardige staatsburgerschap in een democratische politieke ordening op het spel. Territorialiteit enerzijds, zoals voortvloeiend uit de staatssoevereiniteit, en interterritorialiteit anderzijds, welke onvermijdelijk de consequentie van de volkssoevereiniteit vormde, waren onmogelijk binnen de staten zelf met elkaar te verenigen.³³ Zij schiepen op voorhand een concurrentieverhouding tussen de soevereiniteitsaanspraken van de staten op (delen van) elkaars grondgebied en op de daar wonende staatsburgers van die staten. In de gedwongen samenvatting van beide beginselen in het concept van de éne nationale staat moest het wel tot een ongelijke relatie met de staatsburgers leiden. Die nationale staat vertegenwoordigde voor de eigen natie primair de volkssoevereiniteit; en voor de 'minderheden' primair de staatssoevereiniteit. Ook lag daar de kiem van een dreigende rechtsongelijkheid tussen de staatsburgers onderling: tussen hen die zich tot de staatsnatie rekenden, en hen die tot nationale minderheden behoorden. En de

---

³¹ Wintgens 1930: 247-264.

³² Balogh 1928: 9-20.

³³ Voor een naoorlogse actualisering van deze rechtsbegrippen zie Kloss 1965: 52-74.

kiem van een niet minder dreigend spanningsveld tussen de staten onderling, die zich op een interventierecht konden gaan beroepen, wanneer zij meenden dat hun volksgenoten als minderheden buiten hun eigen staatsgebied onrecht werd aangedaan. Het bestaansrecht van de Volkenbond moet gezocht worden in de oplossing van deze problematiek, die alleen in een supranationaal orgaan gestalte kon krijgen. Een orgaan dat de minderhedenverdragen zou handhaven. In haar werkwijze bleek de Volkenbond echter geen *bond van volken*, maar een *bond van staten* te zijn. In die hoedanigheid mocht zij dan ook geen actieve rol spelen, niet op eigen initiatief onderzoeken, niet (dan op grond van een unaniem oordeel van haar Raad) bemiddelen. Zij moest noodgedwongen het diplomatieke spel van de staten volgen en zou er een speelbal van worden.³⁴

De Geallieerden - althans Frankrijk en Engeland, want de Verenigde Staten trokken zich terug - vonden hun betrekkingen met de (grote) Midden-Europese staten belangrijker dan de handhaving van de internationale rechtsorde. Zij droegen de rol van garant over aan de Volkenbond. Het beroep dat nadien door de minderheden op de Volkenbond werd gedaan, had weinig, en kreeg steeds minder, effect. Toen de grote manco's, met name de rigiditeit van de Volkenbondsprocedures aan het licht kwamen, ondanks het uitgebreide en bijzonder genuanceerde stelsel van internationale verdragen en rechtsregels, en ondanks de instelling van talrijke arbitrageprocedures en organen, hadden de deelnemende staten niet de moed om de rol van internationale statengemeenschap ook daadwerkelijk op zich te nemen, en de noodzaak zich te committeren viel weg toen de voormalige Geallieerden het supranationale leiderschap overlieten aan de Volkenbond.

Deze was onmachtig en onwillig om hervormingsvoorstellen na gebleken obstructie door te voeren en verloor gaandeweg zijn gezag. De voormalige Geallieerden wilden niet het risico lopen dat zij zichzelf met de tekortkomingen van de vredesverdragen, en de nieuwe staten met hun kwaadwilligheid in de uitvoering ervan, moesten confronteren. De onderlinge vriendschappelijke betrekkingen met deze staten achtten ze van groter belang voor het evenwicht en als afscherming van het revolutiegevaar vanuit de Sovjet-Unie.³⁵

In alle Midden-Europese staten zou de minderhedenpolitiek in het Interbellum gestoeld zijn op een streven naar uitschakeling van de, met de oude staat verbonden, maatschappelijke middenklasse en elites. Beroofd van hun macht, van financiële middelen en van (voor)rechten, stond dan culturele verpaupering de overblijvende minderheidsgroepen te wachten. De nieuwe staatsoverheden hoopten en verwachtten dat deze gedepriiveerde groepen de lust zou vergaan om zich nog langer als groep te manifesteren en hun taal en cultuur te onderhouden. Zij moesten tot het inzicht gebracht worden dat aanvaarding de enige weg was naar een volwaardig staatsburgerschap. Zo zou het doel bereikt kunnen worden: de assimilatie in de staatsnatie. De minderhedenpolitiek ten aanzien van de verschillende groepen werd daarbij voorlopig gedifferentieerd naar hun assimileerbaarheid, zodat een tactische scheiding zou ontstaan in de behandeling van de meest voor assimilatie gevoelige groepen, en de meer weerbarstige minderheden.

De assimilatie van de Joden werd gewenst noch vertrouwd. Groepen die etnisch en godsdienstig afweken, zoals Hongaren en Duitsers in Roemenië en Joegoslavië, en een grote meerderheid van de Duitsers in Polen, werden beschouwd als ongevoelig voor een assimilatiepolitiek omdat zij in hun kerken een gemeenschapsbasis bleven behouden. Minderheden die echter hun geloof deelden met de staatsnatie, de meerderheidsnatie die de

---

³⁴ Wintgens 1930: 291-306.

³⁵ Bruns 1933: 80-104.

staat droeg, werden in het kader van een staatskerkelijke organisatie extra onder druk gezet: om de grootste groepen te noemen: geünieerd-katholieke Witrussen en Oekraïeners (Roethenen) en rooms-katholieke Litouwers in Polen, orthodoxe Oekraïeners en Boelgaren in Roemenië, orthodoxe Macedoniërs en Roemenen in Joegoslavië.

De eerste prijs, die het instellen van de nieuwe grenzen vroeg was de economische en politieke onttroning van de maatschappelijke bovenlaag. Allereerst de grootgrondbezitters die werden onteigend, dan de ambtenaren en het onderwijzend personeel van het *ancien régime*, die werden ontslagen en vervangen. Hun vertrek had ook de uittocht van het van hen afhankelijke dienstpersoneel en van de middenstand tengevolge en omvatte enkele miljoenen mensen (zie Hoofdstuk III, Tabel 3). Ook de Joden werden als nationaal ‘vreemd’ bevolkingselement gezien en vooral de Joodse ondernemers, kapitaalbezitters en intellectuelen waren met hun relaties in Berlijn, Wenen en Boedapest voor de nieuwe staten handlangers van het *ancien régime*. Maar de Joodse middenklasse en ondernemers vertrokken als regel niet en de na 1918 toenemende Joodse emigratie bleef een proletarisch karakter houden.

De migratie was formeel gezien vrijwillig maar vond in feite onder grote druk plaats en mag daarom een *nationale zuivering* genoemd worden. De emigratie van de oude ambtenarenkaste en de herverdeling van het grootgrondbezit³⁶ schiep ruimte voor een nieuwe staatsgetrouwe middenklasse met ambtenaren en militairen als ruggengraat. Ook voor andere en onder het *ancien régime* gedepriveerde delen van de bevolking kwam nu plaats in nieuwe bestaansmogelijkheden; in ieder geval voor een jonge generatie van nationaal-ambtelijk personeel, en voor de landloze en kleine boeren - voor zover zij etnisch tot de staatsnatie behoorden. De laatsten kregen weliswaar grond, maar de omvang daarvan ging zelden boven de 5 ha. uit, en dat zou te weinig blijken om in de komende economische crises overeind te kunnen blijven. In ieder geval marginaliseerde een ingrijpende nationaliseringspolitiek de nieuwe minderheden en ontnam hun de motivatie om hun plaats in de nieuwe nationale samenleving te zoeken en te verdienen door aan haar opbouw mee te werken.

5. De minderhedenpolitiek

De aanspraak van de minderheden op hun verdragsrechten werd door een algemeen manco beperkt: de wijze van identiteitsbepaling van degenen die tot deze minderheden behoorden, was juridisch en verdragsmatig niet geregeld. De minderheden zelf eisten een subjectief recht waarmee iedereen individueel en naar believen kon bepalen of en tot welke minderheid hij wilde behoren, en waarmee ieder individueel dus ook het recht had van deze identiteit weer afstand te doen. De betrokken staten wilden echter alleen een objectieve identiteitsbepaling toestaan, die hen de mogelijkheid gaf om de identiteitscriteria zelf te definiëren en er vervolgens hun wetgeving en beleid op te baseren. Zij maakten gebruik van de formulering in de verdragsteksten die impliciet een ‘objectieve bepaalbaarheid’ van de minderheidsidentiteiten veronderstelde, en kregen daarmee de mogelijkheid om de geldigheid van een door de betrokkenen zelf gekozen en gewenste identiteit te bestrijden en hen te dwingen een identiteit aan te nemen die de staat gunstig achtte.

Zo kon de godsdienst van een betrokkene, zijn thuis gesproken taal, of zijn familienaam (als deze etymologisch niet overeenstemde met zijn nationale identiteit) een reden worden om zijn

---

³⁶ Nagy 1932: passim; Kohnert 1936/7 en Hungarian Readjustment League geven onderling afwijkende maar in grote lijnen overeenstemmende becijferingen.

nationale keuze en overtuiging als subjectief af te wijzen en hem het recht op de ermee samenhangende rechten te ontzeggen. Dat werd vooral toegepast om groepen staatsburgers die etnisch verwant waren aan de staatsnatie, maar nationaal een andere ontwikkeling hadden gevolgd, in het gareel van die staatsnatie te dwingen. Anderzijds konden geassimileerde Joden op deze wijze toch weer afgescheiden worden uit de staatsnatie.

De bestuurlijke praktijk gaf ruime interpretatiemogelijkheden waarmee de minderhedenrechten gerelativeerd konden worden. De conclusie van Brunner voor de praktijk na 1945 geldt des te meer voor het Interbellum en illustreert de continuïteit van de praktijk: “[...] in Wirklichkeit gilt vielfach das Gesetz der umgekehrten Proportionalität: Je niedriger der Rang einer Rechtsvorschrift in der Normenhierarchie ist, um so größer ist ihre praktische Geltungskraft. [...] Erst recht gilt dies für die immens wichtige Verwaltungspraxis, die gegebenenfalls auch im Widerspruch zur innerstaatlichen Rechtsordnung stehen kann und dem Zugriff des auswärtigen Beobachters vielfach durch absichtliche, propagandistische Täuschung seitens der Staatsgewalt entzogen wird.”³⁷

Maar ook op juridisch fundamentele wijze zouden de nieuwe staatsoverheden op vele manieren proberen om onder de verdragsbepalingen uit te komen. Niet de minderheidsrechten zelf, wel het feitelijke gebruikmaken van deze rechten kon tegengegaan worden om ‘redenen van staatsveiligheid’, ‘verstoring van de openbare orde’ of op grond van hun ‘aanstootgevend karakter’. Vaak volstond persoonlijke intimidatie door de autoriteiten om af te zien van de gebruikmaking van zulke rechten.

Het heeft daarom weinig zin om de grondwetstekst als indicatie voor de minderhedenpolitiek te nemen. De praktijk geeft een realistischer beeld van de wijze waarop een belangrijk deel van de staatsburgers onder druk werd gezet en, bij het niet toegeven daaraan, discriminatie van overheidswege te verduren kon krijgen.

We zullen die praktijk beschrijven in een aantal belangrijke sociale en economische levenssferen: de ambtelijke bestuurspraktijk, de vrijheid van onderwijs, de bezitsrechten op onroerend goed, de kerkelijke autonomie, de vrijheid van organisatie en communicatie (pers). Het materiaal dat daarover in het Interbellum werd gepubliceerd is fragmentarisch en zeer ongelijk van kwaliteit. Dat laatste als gevolg van de zelden objectieve wijze waarop nationale statistieken en particuliere registraties door minderhedeninstanties werden samengesteld en de mate waarin deze gegevens openbaar werden gemaakt. Propagandistische publicisten vervormden bovendien het cijfermateriaal vaak, opdat het hun standpunten als ‘evidentie’ kon illustreren. Bij alle verschillen is uit het mozaïek echter toch een beeld samen te stellen als een gemeenschappelijke basis. We voegen het gevonden materiaal samen per rubriek en differentiëren daarin naar staat, zodat een algemeen en representatief, maar ook een gedifferentieerd beeld kan ontstaan.

5.a. Taalwetgeving als middel tot zuivering van het ambtelijk apparaat

Onmiddellijk na de oorlog zijn honderdduizenden Midden-Europeanen, die de basis van de oude staatsorde hadden gevormd, en in hun bestaan met het oude staatsgezag verbonden waren geweest, met name als ambtelijk en onderwijzend personeel, ontslagen en vervangen door nieuwe en voor de nieuwe staat nationaal betrouwbare opvolgers. Zij vertrokken naar die delen van hun oude staatsgebied, welke niet aan de nieuwe staten toebedeeld dreigden te worden. Hun vertrek, dat de nieuwe nationale overheden als ‘de schuldbevuste vlucht van

---

³⁷ Brunner 1987: 43.

voormalige onderdrukkers en profiteurs' en als teken van de 'niet met het land verbonden, ongewortelde koloniale elite' interpreteerde, had in ieder geval ook prozaïsche achtergronden: de rechtspositie en pensioenrechten werden alleen door de overheid van de oude staat gegarandeerd. Bij degenen die om deze reden vertrokken, voegden zich velen die weliswaar geen ambtelijke status hadden, maar wel indirect van de ambtenarij afhankelijk waren als huispersoneel, middenstander, dienstverlener of ondernemer.

In de voormalig Duitse en Oostenrijkse gebieden die nu aan het nieuwe Polen en Tsjechoslowakije toevielen, beliep de totale overheids-afhankelijke bevolkingsgroep tot 15% van de totale bevolking. In de bureaucratisch minder ontwikkelde gebieden van voormalig Hongarije was dat hooguit 10%. Deze gehele groep vormde het potentieel voor degenen die in de eerste jaren na de oorlog om nationale redenen uitweken. Velen van hun, soms daartoe verplicht, hadden tijdens de oorlog spaargeld ingeschreven op oorlogsleningen. De oude staten waren nu verslagen en door de bij de vredessluiting opgelegde enorme herstelbetalingen bankroet, en de nieuwe namen geen staatsschuldverplichtingen over, behalve Tsjechoslowakije, dat de Oostenrijkse, overigens tegen voor de leners zeer ongunstige voorwaarden, converteerde.

De devaluaties van de nieuwe Midden-Europese munten in het begin van de jaren twintig zouden de waarde van uitkeringen, pensioenen en leningen nog eens extra verminderen. De vluchtelingen bleven onder deze omstandigheden een brisante factor in het politieke leven van de verslagen grote mogendheden, en vormden daar een rancuneus potentieel dat zich soms in links-revolutionaire, maar vooral in reactionair-nationalistische, bewegingen manifesteerde.³⁸

De ambtelijke ontslaggronden waren onmiddellijk na de machtsovername gebaseerd op geweld. De machtsovername door nationale militias in de herfst van 1918 ging gepaard met het gevangenzetten of verjagen van de leidinggevende ambtelijke functionarissen. Om geen gezagsvacuüm te laten ontstaan bleven de uitvoerende ambtenaren in functie. Van hun werd alvast de eed van trouw aan de nieuwe staatsoverheid geëist, hoewel deze nog geen internationale erkenning en legitieme soevereiniteit bezat. Veel ambtenaren weigerden deze stap te zetten in de veronderstelling dat de militaire bezetting illegaal was, en in de hoop dat de komende vredesconferenties hun woongebied onder het oude staatsgezag zou laten. Toen de conferenties uiteindelijk de grenswijzigingen bevestigden, was het voor hun te laat om op die weigering terug te komen, en zou hun ontslag en verlies van rechten definitief worden.

Na de definitieve afbakening van de nieuwe staatsgebieden werd het noodzakelijk om het oude ambtenarenapparaat nationaal te zuiveren, en in de nieuw verworven gebieden voor nationaal betrouwbare en ambitieuze opvolgers plaats te scheppen. De meest effectieve en toch legale manier om de oude ambtenaren uit hun ambt te zetten, was een objectieve selectie op grond van nieuwe functie-eisen en dan met name de beheersing van de nieuwe staatstaal. Verplichte taalexamens, waarin de criteria werden opgeschroefd naar gelang de behoefte aan vrij te maken plaatsen toenam, voltrokken in korte tijd een verregaande nationale zuivering van het ambtelijk apparaat.

Tsjechoslowakije begon met een afslanking van een tiende van het aantal posten binnen het oude ambtelijk apparaat. Daarna werd het aantal ambtenaren van de onderscheiden nationaliteiten in relatieve overeenstemming gebracht met de omvang van die groepen op het

---

³⁸ Ludwig 1922: 101; Wiskemann 1938: 124-127, 144-145.

totaal van de staatsburgers. Met het oog op onder- dan wel oververtegenwoordiging werd dan bij het vervullen van openvallende posten rekening gehouden met de nationaliteit van de sollicitanten.

In de praktijk kwam dat neer op een halvering van het aantal Duitstalige ambtenaren, terwijl het aantal Hongaarstaligen zelfs met 90% verkleind moest worden. Ondertussen bewerkten taalexamens de doorstromingsnelheid. Vooral de Duitstaligen vielen af ~~uit~~ bij Tsjechische taalexamens, die Duitstalige ambtenaren uiteraard in de Tsjechischtalige, maar ook in de tweetalige districten, moesten afleggen. Hier wreekte zich de exclusieve eentaligheid van het Duitstalige onderwijs. Tsjechen hadden in de 'Oostenrijkse tijd' daarentegen genoeg Duits op school moeten leren om ook in Duitstalige districten gekwalificeerd te kunnen zijn.

Daarnaast werden staatsbedrijven bij voorkeur door Tsjechische semi-ambtenaren bemand: in de Tsjechisch- en Slowaakstalige gebieden door Tsjechen, ook in Slowakije omdat amper een Slowaakse bovenlaag bestond na decennia van magyarisering. In de Duits- en Hongaarstalige gebieden werden de landelijke getalsverhoudingen aangehouden tussen de nationale groepen en niet de regionale of lokale zodat de aanstellingen vooral door Tsjechen konden worden bemand.

In Sudetenduitse, door Tsjechische bestreden, publicaties is maximaal berekend dat op deze wijze voor de Duitstaligen 128.000 arbeidsplaatsen verloren gingen. De helft zou ambtelijke functies betreffen. Deze cijfers werden als propagandistisch door de Tsjechen gediskwalificeerd, maar een zekere achterstand voor de Sudetenduitsers viel niet te ontkennen, al was zij onvergelijkbaar met de discriminatie die de minderheden in de andere staten van Midden-Europa te beurt viel. In ieder geval was in 1938 45% van de ambtenaren in het Duitse taalgebied aan het einde van het Interbellum uit tweetalige Tsjechen komen te bestaan. Vanaf 1919 hadden zich 350.000 Tsjechen in het Duitstalige gebied gevestigd wat hun totaal op 424.000 had gebracht, ofwel 13% van de totale bevolking. In een aantal bevolkingsconcentratie was hun aantal boven de 20% gestegen, en de ambtelijke taalstatus van de gemeenten was daarmee tweetalig geworden.

In Slowakije bestond het oude ambtelijk en juridische apparaat voor 1919 voor ruim 90% uit Hongaren, maar daaronder waren veel Magyaronen, dat wil zeggen: door onderwijs en maatschappelijke druk gemagyariseerde etnische Slowaken, Duitsers en Joden. Slowaken werden coulant tegemoet getreden, en konden in functie blijven als zij zich, overigens onder leiding van Tsjechische ambtenaren, 'reslowakiseerden'. Niettemin werden hier in 1919 12.400 van de overheid afhankelijk - ambtenaren, juristen, en personeel in domeinen en staatsbedrijven - ontslagen. Zij vertrokken veelal met hun families en de volkstelling van 1919 telde dan ruim 200.000 Hongaren minder, wat deels ook een gevolg was van een 'terugkeer' naar de Slowaakse en van het aannemen van een Joodse identiteit, die nu voor het eerst in de volkstelling als te kiezen categorie voorkwam. Terwijl het percentage Hongaren in publieke diensten met twee derde afnam, steeg dat van de Slowaken met 10% wat absoluut en door 'reslowakisering' op hetzelfde neerkwam.³⁹ 60.000 Tsjechen vestigden zich in deze provincies, en hun aantal zou tot het einde van de jaren dertig verdrievoudigen. Juist dit gaf voeding aan het Slowaakse irridentisme, ook omdat inmiddels veel Slowaken wel een hoger opleidingsniveau voor de publieke dienst hadden verworven maar de vacatures nog steeds door Tsjechen bezet bleven. Op ambtelijk leidinggevend niveau zouden Tsjechen in het ambtelijk apparaat in Slowakije en de Karpathen-Oekraïne meer dan 90% gaan uitmaken, terwijl hun aandeel op het middenniveau de helft bedroeg.

---

³⁹ Macartney 1937: 79, 90-91, 133; Brügel 1967:528-534; Rothschild 1974: 82; Crampton 1994: 66.

In de centrale bestuursorganen van de nieuwe republiek was in plaats van de helft ten tijde van het Oostenrijkse keizerrijk, nog slechts een tiende van het ambtelijk personeel primair Duitstalig. Slowaken maakten daar nog geen 2% uit. De totale ambtenarij van de Tsjecho-Slowaakse republiek kwam aan het einde van het Interbellum voor minstens 80% uit Tsjechen te bestaan, terwijl dezen van de staatsbevolking 41% uitmaakten.⁴⁰

In het in omvang sterk uitgebreide koninkrijk **Roemenië**, waren onder de Transsylvaanse Roemenen - nog steeds een grotendeels analfabete plattelandsbefolking - te weinig hoger opgeleiden om een nieuwe en nationaal Roemeense ambtelijke staf te kunnen vormen. Na het ontslag van de Hongaarse ambtenarij, moest voorlopig gebruikt gemaakt worden van gedetacheerd ambtelijk personeel uit de *Regat*.⁴¹ Met extra salaristoelagen en vrije huisvesting stroomden tienduizenden ambtenaren het gebied binnen, terwijl voornamelijk lagere Hongaars- en Duitstalige ambtenaren hun baan alleen konden behouden als zij zich lieten overplaatsen naar de *Regat*, opdat zij daar niet alleen de opengevallen plaatsen innamen, maar ook een roemenisering zouden ondergaan. In 1934 werd een 'Wet op de aanstelling van Roemeens personeel in de bedrijven' afgekondigd, welke bepaalde dat minimaal 80% van de werknemers en meer dan 50% van de directieleden voortaan in etnische en nationale zin Roemeen moesten zijn. Op 7 juni 1937 werd deze *Numerus Valachicus* verscherpt. De vertraging van de uitvoering was een gevolg van het ontbreken van voldoende gswalificeerde Roemenen, maar nadat deze beschikbaar waren gekomen kon in Transsylvanië een drastische zuivering doorgevoerd worden met een streng Roemeens taalexamen voor ambtenaren en ook voor de vrijgevestigde juridische specialisten (advocaten en notarissen). Weinig waren in staat daaraan te voldoen. Een massaal ontslag en de sluiting van vele praktijken was het gevolg. Aan het einde van het Interbellum behoorde nog maar amper twee procent van de ambtenaren tot de minderheidsgroepen, die met elkaar bijna 30% van de Roemeense staatsbevolking omvatten.⁴²

In de nieuwe republiek **Polen** werden een geschatte 60.000 ambtenaren in de voormalige Duitse gebieden ontslagen. Daarbij is ook het onderwijzend personeel en het dienstpersoneel op de domeinen gerekend. Cijfers over het ontslag van Russische, Oekraïense en Witruisische ambtenaren zijn niet voorhanden, maar ook hun aantal moet aanzienlijk geweest zijn. Hoewel minstens een derde deel van de staatsbevolking na 1920 tot de minderheden behoorde, kwam het percentage van de ambtenaren dat uit deze groepen stamde tenslotte uit op een niveau van ongeveer 5%. Ondanks hun hoger dan gemiddelde scholingsgraad werd aan de 10% Joden onder de bevolking amper meer dan 2% van de ambtelijke posities toegestaan. De ambtenaren uit de minderheidsgroepen konden hun positie vaak alleen behouden als zij een overplaatsing aanvaardden naar gebieden waar hun etnische groep amper of niet voorkwam.

Ook de praktijken van vrijgevestigde academische dienstverleners, voor zover ze van staatsvergunningen (licenties) afhankelijk waren, zoals die van artsen, notarissen en advocaten, werden gaandeweg ten gunste van nationaalloyale Polen ontmanteld. De grotendeels in Duitse en Joodse handen ontwikkelde industrie van het textielcentrum Łódź en van het mijnbouwgebied Opper-Silezië/ Górny Śląsk, werd onder druk gezet om Duitstalig en Joods personeel te ontslaan ten gunste van Polen. Dat begon in Opper-Silezië met het massa-

---

⁴⁰ Rádl 1928: 187-189; Die Lage 1926/27b, 1929/30 en 1930/1d; Brügel 1967: 531-534; Bohmann 1959: 56-61, 90-95; Bogdan 1976: 18-19; Franke 1982: 52.

⁴¹ *Regat*: het vooroorlogse Koninkrijk Roemenië (de provincies Valachije en Moldavië).

⁴² Die Lage 1935/6: 140-142; Macartney 1937: 331-334; Bíró 1992: 427-439.

ontslag van 25.000 arbeiders die na de nieuwe grenstrekking aan de Duitse kant woonden, terwijl de bedrijven waar zij werkzaam waren aan de Poolse zijde van de nieuwe grens waren komen te liggen. In de jaren dertig zou onder overheidsdruk ook het Duitstalige leidinggevende personeel vervangen worden. In totaal vertrokken tot 1926 uit het gebied 90.000 Duitsers, de Duitse politieke invloed leek er niettemin toe te nemen: op Duitse partijen stemde een derde van de bevolking, terwijl 48% van de ruim 720 gemeenteraadsleden in het gebied tot die partijen behoorde.⁴³

In het nieuwe koninkrijk *Joegoslavië* waren in de voormalige Oostenrijk-Hongaarse gebieden al op 16 december 1918 alle Duits- en Hongaarstalige ambtenaren bij decreet uit hun ambt gezet, behalve in Kroatië, dat als autonome Hongaarse provincie steeds door een voornamelijk Kroatische ambtenarij was bestuurd. Daarna richtte het benoemingsbeleid zich op de versterking van het Servische gezag: in de jaren dertig, na het instellen van een koninklijke (Servische) dictatuur, kwam het ambtenarenapparaat voor ruim twee-derde deel uit Serven te bestaan, een bevolkingsgroep die overigens slechts 40% van de staatsbevolking uitmaakte.⁴⁴

In het ambtelijk taalgebruik van de nieuwe staten was als regel alleen de nationale staatstaal toegestaan, en kon voor de minderheidstalen hoogstens een uitzondering worden gemaakt. De verdragen verplichtten het openbaar bestuur tot een 'rekening houden' met de eventueel afwijkende taal van de staatsburgers en niet tot het actieve gebruik van de minderheidstalen, behalve in de gebieden met bijzondere internationaal gegarandeerde statuten (zoals Oost-Galicië, Memelland en Oost Opper-Silezië).

De nieuwe staatsoverheden waren dus bij verdrag gehouden hun burgers tegemoet te komen wanneer zij andere talen dan de staatstaal spraken. Voor het gerecht moesten die burgers getuigenissen in hun eigen taal kunnen afleggen, en voor hun ondervraging tolken ter beschikking krijgen. In de praktijk betekende dit, dat het gebruik van minderheidstalen individueel in het mondelinge verkeer met de overheden toegestaan werd. Wanneer verondersteld werd dat de betrokken staatsburger de nationale taal wel sprak, verloor hij zijn recht op deze tegemoetkoming, en werd zijn gedrag als provocatie opgevat. Schriftelijk verkeer in de minderheidstalen met de overheid werd ontmoedigd door een afwijzende behandeling en soms, zoals in Polen en Joegoslavië, door de afzender belediging van het staatsgezag ten laste te leggen.

Het gebruik van de eigen taal in schriftelijke private en commerciële aangelegenheden was in de verdragen gegarandeerd, maar niet aan te raden om moeilijkheden met in het bijzonder juridische en fiscaal-ambtelijke instanties te voorkomen. In hun taalwetgeving bedongen de nieuwe staten, met als argument rechtsgelijkheid en openbaarheid, dat op den duur alle legaal en fiscaal voorgeschreven verslagleggingen in de staatstaal verricht zouden worden.

Alleen Tsjechoslowakije en Estland en Letland nuanceerden de taalwetgeving. De eerstgenoemde staat stelde per district, op grond van het aandeel van de minderheden aan de bevolking, eentalig Duitse en Hongaarse, dan wel tweetalige taalregimes in.⁴⁵ Overigens hadden alleen de staatsnaties, de Tsjechen en Slowaken, het recht om in het gehele

---

⁴³ Rauschnig 1930: 15, Petzina 1986: 23; Heike (1955) 1995: 24- 25, 102-103; Blanke 1993: 35, 116, 117.

⁴⁴ Voor Slovenië, zie Suppan 1988: passim.

⁴⁵ Balogh 1928: 153-161.

staatsgebied in hun taal met de overheid te verkeren. Een deel van de oude Oostenrijkse taalwetgeving bleef echter gehandhaafd voor de minderheidsgebieden. In districten waar meer dan 66,6% van de bevolking tot zo'n minderheid behoorde kreeg, werd haar taal de officiële bestuurstaal. In districten waar meer dan 50% tot een minderheid behoorde, mocht deze het gebruik van haar taal eisen.

Een wet van 3 februari 1926 perkte de uitsluitend-minderheidstalige zone in tot gebieden met meer dan 80% minderheidstaligen. Het tweetalige gebied werd gedifferentieerd naar strikt tweetalige overheden in districten met een minderheidsbevolking van 50 tot 80%, en in districten met een minderheidsbevolking van 20 tot 50%, waar de overheid Tsjechisch- of Slowaakstalig was, maar op een persoonlijk verzoek, dus in individuele situaties, op de minderheidstaal had over te schakelen. Op deze wijze kwamen 236.000 Duitstaligen (8% van hun totaal) en 124.000 Hongaarstaligen (17%) in districten te wonen waar zij geen aanspraak op taalrechten konden doen. De Tsjechoslowaakse taalwetgeving is tot de meest voorbeeldige van Midden-Europa te rekenen, maar diende niettemin ook het belang van een homogenisering van het Tsjechische en Slowaakse meerderheidstaalgebied en van de verzwakking en geografische verkleining van de minderheidstaalgebieden. Door verschuiving van districtsgrenzen en overheidsgestimuleerde immigratie verkleinde zij het strikt Duits- en Hongaarstalige gebied en probeerde zij zoveel mogelijk woongebied van deze minderheden in de tweetalige districten onder te brengen. Absoluut grote, maar relatief kleine (minder dan 20%) minderhedengroepen verloren, met name in de steden, hun taalrechten, zoals in Praag 50.000, en in Bratislava 30.000 Duitstaligen en daar ook nog eens evenveel Hongaarstaligen. Deze rechtsongelijkheden verhitte het nationalistisch klimaat waarin elke volkstelling - die nu immers ook ter vaststelling van de taalverhoudingen diende - de dreiging van een nationaal referendum kreeg, met grote gevolgen voor de taal van de openbare en onderwijsinstellingen en dus voor de rechtsposities van het daarin aangestelde ambtelijk en onderwijzend personeel. In dit opzicht zette de Tsjechoslowaakse republiek de minderhedenstrijd uit de Oostenrijkse periode voort.⁴⁶

Met uitzondering van Tsjechoslowakije, gold in de nieuwe staten dat het openbare bestuur en de rechtspraak plaatsvonden in de nationale staatstaal. Wat betreft de statuutsgebieden (Oost Opper-Silezië, Memelland en Oost-Galicië) bestond tot het midden van de jaren dertig formeel een internationaal gegarandeerde bestuurlijke tweetaligheid. Een betrekkelijk gunstige situatie bestond ook in *Estland en Letland*. Daar werd geen territoriale maar een groepsgebonden tweetaligheid toegestaan. De minderheidsgroepen kregen in de jaren 1924 en 1925 een corporatistische vorm van 'cultuurautonomie' die hun de gelegenheid gaf om overheidsdomeinen, met name het onderwijs en het verenigingswezen, in eigen beheer te nemen, en uiteraard in hun eigen taal te besturen.

5.b. Het minderhedenonderwijs

Ingrijpend was de nationalisering en de verlaging van het peil van het minderheden-schoonwezen, dat in de vredesverdragen als meest concrete object van het minderhedenrecht uitdrukkelijk was genoemd. De nieuwe staten zagen er echter het meest effectieve middel in waarmee minderheden hun eigen karakter zouden kunnen blijven cultiveren.⁴⁷ Het werd in het Interbellum in geen van die staten geheel opgeheven, maar waar mogelijk wel

---

⁴⁶ Rádl 1928: 184-186; Wiskemann 1938: 207-219.

⁴⁷ Balogh 1928: 124-148.

ondergraven en uitgehold.

Voor de instelling van een school of parallelklas met onderwijs in de minderheidstaal stelden de meeste nieuwe staten een getalsnorm, als regel die van veertig kinderen. Een voorafgaande voorwaarde was vaak nog dat in het betrokken dorp of district een minimumproportie, als regel 20%, van de bevolking tot de minderheid behoorde. De aanmelding van de leerlingen zou volgens de verdragen vrij, dus subjectief moeten zijn, maar de staten lieten de feitelijke erkenning en toelating over aan de onderwijsinspectie, en dat bood de mogelijkheid om de aanmeldingen te onderwerpen aan een 'objectieve' nationale toetsing.

Ook de minderheidstaal waarin het onderwijs gegeven werd, kon met wettelijke restricties beperkt worden. Het *curriculum* eiste vanzelfsprekend een plaats voor de nationale staatstaal en het volume daarvan werd vergroot naarmate de leerling in de klassen opklom. Volgens wettelijk voorschrift moesten ook bepaalde vakken - vooral historische en cultuurvakken - verplicht de staatstaal gebruiken opdat de leerlingen behalve de taal ook de nieuwe nationale gezindheid aangeleerd zou kunnen worden. Van het leermateriaal werd geëist dat het uit 'politiek correcte' leerboeken zou bestaan. Het gebruik van buitenlandse leerboeken, vooral Duitse in Polen en Tsjechoslowakije, en Hongaarse in Roemenië, was verboden, omdat deze boeken 'staatsgezag-ondermijnende' en 'nationaal beledigende' visies bevatten die niet overeenkwamen met het nieuwe nationale zelfbeeld. Roemenië verbood om deze redenen zelfs de import van alle wetenschappelijke boeken uit Hongarije.

Joegoslavië, Roemenië, Polen en Litouwen weigerden aan de ouders een vrije schoolkeuze voor hun kinderen. Deze nieuwe staten achtten het aan zichzelf verplicht om bevolkingsgroepen die door de oude staatsmacht geassimileerd waren, met een nationale heropvoeding terug te voeren 'in de schoot der wederopgestane natie'. De Roemeense onderwijswet van 30 juni 1923 en de Joegoslavische van 3 augustus 1929 bepaalden dat kinderen die voor het minderhedenonderwijs waren aangemeld, ook als moedertaal en in het eigen gezin die minderheidstaal moesten spreken, en dat de onderwijsautoriteiten daartoe controles mochten uitvoeren. Daarnaast werden de familienamen van de leerlingen aan een naamsanalyse onderworpen, en als daaruit bleek dat hun voorouders niet tot de nationale groep, waarmee de ouders, hun nakomelingen, zich nu identificeerden, behoord hadden, werden zij als 'assimilanten' beschouwd, en kon de aanmelding ongeldig worden verklaard.

In het algemeen hadden minderheden met een afwijkende godsdienst aan de kerkelijke organisatie een extra houvast voor de bescherming van een deel van hun onderwijs. Daar waar minderheidsgroepen tot staatskerken behoorden, stonden zij echter juist bloot aan zware druk vanwege de geestelijkheid, om hun kinderen het nationale staatsonderwijs te laten volgen. Dat was met name in Polen en Roemenië het geval, staten waar nationale en religieuze identiteit verregaand samenvielen.

Het middelbaar onderwijs van de minderheden werd als een subversieve kweekplaats voor het kader van de minderheidsgroepen beschouwd. Alleen al door de eindexamen's afhankelijk te stellen van staatsexamens, die in de staatstaal moesten worden afgelegd, was het onderwijsprogramma in de minderhedenscholen genoodzaakt zich sterk te conformeren aan dat van het staatsonderwijs. Zoveel tijd moest gereserveerd worden voor alleen al het leren van de staatstaal, dat het eigen karakter van dit onderwijs grotendeels verloren moest gaan.⁴⁸

---

⁴⁸ Ruhlmann en Junckersdorff 1926: passim.

In *Tsjechoslowakije*, de gunstige uitzondering onder de nieuwe staten, werd de status van het minderhedenonderwijs vastgesteld op grond van het relatieve aandeel van de minderheden onder de bevolking per district. Waar zij minder dan 20% van de bevolking uitmaakten, verviel hun recht op eigen onderwijs. Eén op de tien Duitstalige lagere scholen en één op de drie Duitstalige middelbare en hogere scholen moest daarom gesloten worden en één op de tien Duitstalige kinderen kwam in het Tsjechischstalige onderwijs terecht.

Een aantal prestigieuze Duitstalige instellingen voor middelbaar en hoger onderwijs met een regionale actieradius moest sluiten, omdat zij in steden gevestigd waren waar de Duitstalige bevolking de minimumproportie van 20% niet haalde. Daaronder waren enkele hogescholen in Brno/ Brünn. Alleen de Duitstalige *Karlsuniversität*, het oude keizerlijke *Collegium Carolineum*, in Praag, mocht vanwege zijn internationale prestige in beperkte vorm blijven bestaan. Overigens bleef het kwalitatief op een hoog peil staande Duitstalige onderwijs in tact, en werd het zelfs door enkele duizenden Tsjechischsprekende leerlingen bezocht, wat een situatie weerspiegelde die in de andere Europese staten onmogelijk was.⁴⁹

Het voorrecht dat Tsjechische en Slowaakse kinderen onmiskenbaar bezaten was het recht op onderwijs in hun taal, ongeacht hun aantal en de taalstatus van het district waar zij woonden. In de Duits- en Hongaarsstalige districten verrezen vanwege dit recht een groot aantal nieuwe Tsjechische en Slowaakse, zogenaamde ‘ambtenarenscholen’. De Slowaken werden inzet van de Tsjechoslowaakse politiek met het doel om hen, zij het als partner-natie, tot loyaliteit aan de nieuwe staat op te voeden, te beginnen door het onderwijs. In Slowakije - binnen de nieuwe grenzen van 1919, was sinds 1874 van de bijna 2.000 Slowaakstalige lagere scholen nog slechts 14% overgebleven. Ook een tiende van de tweehonderd middelbare scholen had nog een Slowaakstalig curriculum behouden. In de Slowaakstalige districten werden die scholen na 1919 zonder meer geslowakiseerd, en ook één op de vijf Hongaarsstalige kinderen kwam, omdat zij in deze districten woonden, in het nieuwe Slowaakstalige staatsonderwijs terecht. Daarmee waren de verhoudingen omgekeerd en negen van de tien middelbare scholen stonden nu onder een Slowaaks, of voorlopig nog een Tsjechisch taalregime. Bij gebrek aan Slowaakse leraren en lesmateriaal werden meer dan 300 leraren uit Bohemen en Moravië in Slowakije gedetacheerd. Een strijd om de nationale identiteit ontspon zich met als inzet om de Hongaren van Slowaakse afkomst, die onder het *Ancien Régime* ten dele gemagyariseerd waren, ‘terug te winnen’. Dat betrof naar schatting een kwart van de ruim 800.000 die zich tot 1919 nog als Hongaar hadden geïdentificeerd. In 1938, toen het Hongaarssprekende zuiden van Slowakije door Hongarije gereanneeerd werd, herhaalde zich deze assimilatiepolitiek weer maar dan in omgekeerde richting.⁵⁰

De ontwikkeling van het schoolwezen in *Polen* kan als exemplarisch gelden voor een bijzonder corrupte toepassing van de verdragsregels ten aanzien van de minderheden. Binnen de staatsgrenzen van het nieuwe Polen bestonden voor 1919 in de provincie Volhynië ongeveer 450 lagere scholen met onderwijs in het Oekraïens. In 1934 waren van deze minderheidsscholen er geen tien overgebleven. In de voorheen Oostenrijkse provincie Oost-Galicië waren in 1919 2.400 Oekraïense (Roetheense) lagere scholen. In 1934 zouden er nog geen 500 overgebleven zijn. Over het onderwijs voor de Witrussen en Litouwers in de noordoostelijke provincies zijn de statistieken weinig precies. Het onderwijs in deze streken

---

⁴⁹ Erlor 1931: 219-225; Boyce en Dawson 1937: passim; Prinz 1988: 290-303; Brügel 1967: 534-536.

⁵⁰ Ludwig 1922: 74-88; Macartney 1937: 90-91, 120; Waters 2013: 528-565.

was in de Russische tijd slecht ontwikkeld, maar het aantal Litouwse scholen verminderde in de jaren twintig van ongeveer 100 tot een handvol. Van naar schatting 350 Witruissische scholen waren er in 1930 nog 25 over, naast 44 formeel tweetalige, maar in de praktijk Poolstalige, instellingen.

Het nationale karakter van de Witruissische en Oekraïense minderheden werd door Polen ernstig betwijfeld. Het nationalisme onder deze etniciteiten zou kunstmatig zijn opgeroepen door de voormalige Oostenrijkse overheden en na 1915 door de Duitse bezettingsautoriteiten om daarmee de wederopstanding van de Poolse natie te dwarsbomen.

De zogenaamde *Lex Grabski* van 31 juli 1924 ging ervan uit dat het hier om Polen ging met 'regionaal afwijkende karakteristieken'. Hun onderwijs moest juist daarom niet 'nationaal afgescheiden', maar op een nationaal gemeenschappelijk basis gestoeld worden. Wel konden in die schooldistricten, waar een kwart of meer van de bevolking zo'n afwijkend regionaal idioom sprak, per gemeente - minimaal - 40 ouders het verzoek indienen om dat idioom om pedagogische redenen op school te laten gebruiken. Echter, wanneer twintig ouders daartegenover alleen Poolstalig onderwijs verlangden, zou daaraan tegemoet moeten worden gekomen. Het gevolg was dat tussen een tiende en een kwart van de Oekraïense, Witruissische en Litouwse schoolplichtige kinderen en een tiende van de middelbare scholieren – terwijl ze in deze provincies driekwart van de schoolbevolking uitmaakten - nog enig onderwijs in de eigen taal kregen.

Een bijzonder voorbeeld van de toepassing van gemeentelijke proportievoorwaarden betrof het verlies van de minderheidsrechten van de 50.000 in de Oost-Galicische hoofdstad Łwów/ L'viv/ Lemberg wonende Roethenen. Hun scholen werden opgeheven toen zij - althans volgens de officiële statistiek - onder de 20% grens zakten, en de stad daarmee eentalig Pools werd. Ondanks heftige demonstraties moest hier op 22 september 1924 ook de Oekraïense universitaire faculteiten gesloten worden. De regering verweerde zich tegen het internationale protest door een heropening van enkele faculteiten, evenwel ver buiten het etnisch-Oekraïense gebied, aan de universiteit van Warschau, toe te staan.⁵¹

De Joodse cultusgemeenten waren bij de verdragen autonoom verklaard in hun onderwijs, maar dat beperkte zich tot de orthodox-religieuze instellingen, zodat veel Joodse onderwijsplichtige kinderen toch het Poolse staatsonderwijs gingen volgen. In 1930 zaten er bijna 350.000 op Poolstalige staatscholen en ruim 150.000 op Joodse particuliere scholen. Overigens werden veel Joodse, en Oekraïense en Witruissische kinderen in de oostelijke provincies - minstens een derde van het totaal - uit verzet of uit onverschilligheid door hun ouders thuisgehouden, al stonden zij wel bij de staatscholen ingeschreven. Religieus onderwijs ontvingen zij op niet officiële *cheideriem*, ofwel Thorascholen. De helft van de Joodse middelbare scholieren in Polen bezocht Joods-seculier onderwijs.⁵²

Voor de Duitstaligen in Polen verschilde de situatie per regio. De statistieken zijn over deze minderheid preciezer. Na de confiscatie van het (Duitse) staatsonderwijs in de voormalige Duitse provincies, dat in Pools staatsonderwijs werd omgevormd, bepaalde de Poolse

---

⁵¹ Die Lage 1926/7c; van Oosten 1930/1; Erlor 1931: 265-270; Drozdowski 1970: 236-249; Michaelsen 1984: 173-176.

⁵² Rappaport 1930/1: 700-703; 505-510; Die Lage 1931/2c; Horak 1961: 97-98, 111-119; Marcus 1982: 148-150.

onderwijswet van 10 mei 1920, dat voor ten minste veertig Duitstalige kinderen een Duitstalige staatsschool of parallelklas ingericht mocht worden. Zo bleven van de 1.250 Duitstalige scholen in 1919 er in 1925 507 over, na het vertrek van meer dan een half miljoen Duitsers. In 1934 was dat aantal nog eens ruim gehalveerd tot 200, en in 1938 zouden er nog 152 van over zijn. In Centraal Polen, het voormalige Congres-Polen, waren van de 562 Duitstalige scholen in 1918 er in 1935 57 overgebleven, naast 189 scholen waar Duits als een lesvak gegeven werd. In 1937 ontving 57% van de Duitstalige kinderen in Polen uitsluitend Poolstalig onderwijs. In haar verweer tegen de vele, bij de Volkenbond ingediende, klachten over de ontmanteling van het Duitstalige onderwijs wees de Poolse regering alle scholen waar lessen in een minderheidstaal op het rooster stonden aan als ‘minderheidstalig’ in de zin van het verdrag.

Het middelbare onderwijs voor de Duitse minderheid werd niet door de staat georganiseerd, en particuliere instellingen konden daarin met financiële hulp uit Duitsland voor een beperkt aantal leerlingen voorzien. De eindexamens in deze instellingen moesten in het Pools afgenomen worden en dat had tot gevolg dat het aantal geslaagden er een derde onder het landelijk gemiddelde kwam te liggen. Veel afstudeerkandidaten maakten hun laatste jaar daarom liever in Duitsland af en haalden daar hun diploma. In de jaren dertig zouden wettelijke maatregelen - ontslag en schoolsluiting - genomen worden tegen directies en onderwijzend personeel op grond van aanklachten wegens ‘anti-Poolse en staatsondermijnende propaganda’. Slechts enkele particuliere Duitstalige scholen hebben tot het einde van het Interbellum overleefd.

Een voorbeeld van de wijze waarop de natiestaat de hem afgedwongen minderhedenrechten tegemoet trad, is te zien in de pogingen van de Poolse overheid om de toeloop af te remmen naar het in *Oost Opper-Silezië* bij internationaal statuut beschermde Duitstalige onderwijs. Toen 40% van de ouders in dit Pools geworden deel van Silezië in 1923 zijn kinderen voor de Duitse scholen aanmeldde, verbood de Poolse regering in het lesprogramma elke vorm van les in of van de Poolse taal. Daarmee werden de kinderen in hun omgeving geïsoleerd en hun opleiding voor een beroeps carrière, althans in Polen, waardeloos gemaakt. Veel ouders zagen daarom van aanmelding af. Ondanks dat in het internationaal gegarandeerde ‘Statuut voor Silezië’, door de Volkenbond uitdrukkelijk was bepaald dat de (Poolse) autoriteiten niet het recht zouden hebben om de verklaringen van de ouders omtrent de taal van hun kinderen aan te vechten en te toetsen, en op grond daarvan de toegang tot een door die ouders gekozen school te verbieden, ontstond de praktijk dat om te beginnen de helft van de voor de Duitse scholen aangemelde leerlingen de toegang van overheidswege ontzegd werd. Na een juridische strijd voor het aan het ‘Internationaal Gerechtshof’ verbonden ‘Hof van Arbitrage’ in Den Haag, kreeg Polen in 1926 daarvoor ten dele gelijk. Het voluntaristisch beginsel moest aangevuld worden met een deterministisch volgens objectieve criteria. Sindsdien moesten 44 van de 84 Duitstalige scholen gesloten worden, en liep het aantal kinderen dat ze bezocht gaandeweg terug van 40 tot 6% van het totaal.⁵³ Hier ontwikkelde de situatie zich dus onder internationale garanties niet anders dan in de rest van het land. Dat illustreert de betrekkelijke krachteloosheid van de minderhedenverdragen.

---

⁵³ Erler 1933: 122-164, in het bijzonder par. 74 en 131 van de op 21 oktober 1921 geratificeerde Conventie; Aus Zeitschriften 1931/2b; Kauder 1932: passim; Bruns 1933: 270-273; Horak 1961: 94-97; Keitsch 1977: 63, 81-88, 225 ff.; Blanke 1993: 76-79, 102, 108, 186, 195-197; Heike 1995: 150-160.

In **Roemenië** mocht in de nieuw verworven gebieden - Transsylvanië, de Banaat, de Boekovina en Bessarabië - confessioneel-particulier onderwijs blijven voortbestaan, en dat gaf de ook in godsdienst afwijkende minderheden een basis voor de handhaving van hun scholen. Overigens werden deze religieuze scholen ongemoeid gelaten totdat de onderwijswet van 1 september 1923 bepaalde dat alleen de seculiere geestelijkheid zulke scholen in beheer mocht houden. Omdat ze als regel door geestelijke orden werden beheerd, moesten veel instellingen dan toch sluiten. In de wet van 24 juni 1924 werd een leerlingendrempel voorgeschreven: een minderheidsschool moest 100 leerlingen tellen, en dat trof kleinere scholen in kleinere gemeenschappen.

De reeks wettelijke maatregelen, vanaf 1918 ingevoerd en afgesloten met de wet van 25 december 1925, had tot gevolg dat ruim 700 Hongaarse kleuterscholen en dagverblijven, 3.500 Hongaarse lagere scholen en 300 Hongaarse lagere beroepsscholen in eerste instantie werden gesloten. Het grootste aantal werd als Roemeenstalige school weer heropend. Na een decennium waren bijna 950 Hongaarse scholen nog in functie en daarvan negen op de tien van particulier-kerkelijke signatuur. Gemiddeld moest bijna de helft van de Hongaarse kinderen hun onderwijs op Roemeense scholen volgen. Het luthers-Duitstalige en het Hongaarse onderwijs van de Székely bleef onaangetast omdat deze instellingen in Transsylvanië vielen onder een autonomie die in het minderhedenverdrag door Roemenië gegarandeerd diende te worden. Hun financieringsbasis werd overigens wel verzwakt omdat, behalve het grootgrondbezit van de Transsylvaanse adel, ook de gemeenschappelijke dorpsgronden en 85% van de grond van particuliere en kerkelijke stichtingen onder de noemer 'grootgrondbezit' gesteld waren (zie verder 5c)..

Het in 1927 gesloten Concordaat bracht geen verbetering. De Roemeense regering deed grote moeite om de rooms-katholieke en met Rome geünieerde bisschoppen - veelal afkomstig uit de Hongaarse minderheid - te vervangen door nationaal-loyale Roemenen, en omdat die moeilijk te vinden waren, werd het Vaticaan zelfs voorgesteld, liever dan Hongaren, Fransen te benoemen. In de praktijk zouden de Hongaarse bisschoppen dan vooral door Duitse (Zwabische) opvolgers vervangen gaan worden. Om aan die staatsbemoeienis een einde te maken, werd op 6 mei 1937, in Rome een opleidingscollege voor geünieerde priesterstudenten uit Roemenië opgericht.

Overigens kregen rooms-katholieke en lutherse bisschoppen geen politieke invloed in de staatszaken. Alleen het gehele geünieerde en orthodoxe episcopaat was grondwettelijk een *ex officio* zetel toegestaan in de Roemeense Senaat. Voor de andere kerken gold dat alleen voor de voorzitters van de synoden.

De Roemeense orthodoxe staatskerk speelde een belangrijke rol in de nationalisering van het onderwijs van oosters-orthodoxe minderheden als Oekraïeners, Russen en Boelgaren, die vooral in Bessarabië en de Boekovina woonden. Ook de met Rome geünieerde kerkgemeenschappen - Roethenen in de Boekovina en een deel van de Transsylvaanse Hongaren - werden gedwongen hun kinderen religieus-orthodox en nationaal-Roemeens onderwijs te laten volgen. Dit nationale staatsonderwijs kende geen beperkingen. Het moest in alle gemeenten bezocht kunnen worden, en alle gemeenten hadden uit de lokale belastingen een staatsschool te onderhouden. In gemeenten waar de bevolking tot een minderheid behoorde, bracht dat zulke hoge lasten met zich mee dat het onderhoud van een plaatselijke minderheidsschool vaak niet meer mogelijk was. Zodoende verdwenen in 500 gemeenten met een Hongaars- of Duitstalige minderheidsbevolking de minderheidsscholen, en het gevolg was dat in 1935 een derde van de Hongaarssprekende kinderen religieus-orthodox en nationaal-Roemeens onderwijs bezocht.

Het zo goed als geheel Hongaarsestalige middelbare onderwijs werd in het begin van de jaren twintig voor drie-kwart geroemeniseerd. De diploma's van de overgebleven Hongaarsestalige en van de Duitstalige scholen, moesten na 25 maart 1925 conform de eisen op de nationale staatsscholen verstrekt worden, na een staatsexamen dat in het Roemeens afgelegd moest worden. Terwijl een kwart van de eindexamenleerlingen op de Roemeenstalige middelbare scholen zakte voor dit examen, had deze taaldrempel tot gevolg dat op de Hongaarsestalige twee-derde en op de Duitstalige de helft er niet in slaagde een diploma te verwerven. Veel leerlingen maakten hun opleiding daarom in Hongarije, Oostenrijk of Duitsland af, en bleven daar dan vaak omdat hun buitenlandse diploma in Roemenië niet werd erkend.⁵⁴

In *Joegoslavië* is tot 1926 een per provincie en per etnische groep sterk verschillende onderwijspolitiek gevoerd. In de eerste plaats omdat verschillende verdragsbepalingen betrekking hadden op de voorheen Oostenrijkse en Hongaarse gebieden. In de tweede plaats omdat het staatsbelang per groep en per regio verschilde. Het voorheen Hongaarse staatsonderwijs werd in de Vojvodina vervangen door een nieuw regime, dat voor de Duitstalige kinderen onderwijs in de eigen taal toestond, in de hoop dat de *ungarfreundliche* houding van de Zwaben daarmee een 'gunstige' wending zou nemen. Na 1922 zou echter het gehele onderwijs onder staatsregime komen, ook de private instellingen, noodgedwongen omdat hun inkomstenbronnen geconfisqueerd werden. Alle onderwijzers moesten zich onderwerpen aan een intensief Servokroatisch taalexamen, en degenen die daarvoor niet slaagden - uiteraard vooral Zwaben en Hongaren - kregen ontslag.

Het Duitstalige onderwijs in de voormalige Oostenrijkse kroonlanden Krain en (Zuid-)Stiermarken, die nu de Joegoslavische provincie Slovenië vormden, werd onmiddellijk opgeheven: 103 scholen, waarvan, nadat voldoende personeel was opgeleid, er 89 in 1921 als Sloveenstalige instellingen weer heropend mochten worden. In 14 scholen mochten Duitstalige parallelklassen blijven bestaan. Bij een verruiming van de minderhedenpolitiek steeg dat aantal in later jaren tot 36.

Op grond van wettelijke normen⁵⁵ konden ouders in de Vojvodina voor minimaal dertig kinderen een aanvraag indienen voor een minderheidstalige parallelklas aan een staatsinstelling. Het curriculum hield overigens alleen in de laagste klassen rekening met hun 'moedertaal'; in de hogere klassen werd het toenemend in de staatstaal gegeven. Aan het onderwijspersoneel werd bovendien geen kennis van de minderheidstaal als diplomavorwaarde gesteld.

Door het ontbreken van duidelijke onderwijswetten konden de plaatselijke autoriteiten naar eigen goeddunken het onderwijs beïnvloeden, ouders onder druk zetten om hun kinderen niet naar parallelklassen te sturen, of hun aanvragen daartoe achterhouden. Inconsequent vanuit het oogpunt van de nagestreefde integratie en assimilatie, werd op veel scholen een 'nationale scheiding' aangebracht in de speeltijden en zelfs van de speelpleinen, door er muren of hekken op te trekken. Op 5 december 1929 vaardigde het onderwijsministerie een algemene

---

⁵⁴ Karskyj 1926/7: 873; Erler 1931: 246-252; Macartney 1937: 299, 306-315; Schieder 1957: 24-27; Bogdan 1976: 14-15; Möcsy 1983: 55; Michaelsen 1984:181-183; Bíró 1992: 404-406, 482-503, 566-570; Bárdi 2011: 200-201.

⁵⁵ De ouders moesten, in strijd met het minderhedenverdrag dat Joegoslavië had ondertekend, en dat uitdrukkelijk verbod de vrije keuze van de ouders te bestrijden met objectieve criteria, een toets - officieel: 'naamsanalyse' - op hun etnische afkomst ondergaan. Wanneer minstens één van de grootouders van het kind, blijkens zijn of haar naam, in afstamming niet tot de opgegeven etnische groep behoorde, werd het kind beschouwd als renegaat en de aanvraag voor zijn plaatsing in het minderheidsonderwijs afgewezen.

wet uit die ook de weinige nog resterende particuliere minderheidsscholen ophief om er eveneens parallelklassen van te maken binnen het grotere verband van staatsscholen. Na lange onderhandelingen en druk uit Duitsland draaide de onderwijspolitiek bij en mochten sinds 1933 weer Duitstalige scholen worden ingericht.⁵⁶ Deze tegemoetkoming werd de Hongaarse minderheid echter onthouden.

Het onderwijs was een speerpunt in de assimilatiepolitiek ten opzichte van de minderheden. Aan het einde van het Interbellum ontving in het algemeen - Estland, Letland en Tsjecho-Slowakije waren lovenswaardige uitzonderingen - nog een kwart van de schoolkinderen uit de Midden-Europese minderheidsgroepen substantieel onderwijs in hun eigen taal; een ander kwart ontving binnen een staatstalig curriculum hooguit één of enkele taallessen in hun moedertaal; de helft was inmiddels geheel verstoken van elke vorm van onderwijs zoals in de verdragen stond gegarandeerd.

Voor de kinderen die tot de burgerlijke middenklasse behoorden en wier ouders dat konden betalen, stond aanvankelijk de mogelijkheid open om particulier onderwijs op middelbaar niveau te volgen. Maar ook daarop zou de druk worden opgevoerd. De onderwijsinspectie keurde herhaaldelijk lesprogramma's en leerboeken af en trok de arbeidsvergunning van onderwijzerskrachten in op grond van een gerapporteerde 'nationaal subversieve' inhoud van hun lessen. Aan het eind van de jaren dertig was dan ook van dit private onderwijs weinig meer overgebleven.

Een belangrijk gevolg van deze onderwijspolitiek was dat een aanzienlijk deel van de leerlingen uit de sociale hogere milieus - met name in de Duits- en Hongaarse minderheden - hun verdere opleidingen in Duitsland, Oostenrijk of Hongarije voortzetten. Maar ook als zij erin slaagden om het hoger onderwijs in eigen land te bereiken, moesten zij vaak in Duitsland, Oostenrijk of Hongarije werk gaan zoeken, omdat hen de 'nationale betrouwbaarheid' ontbrak die voor een beroeps carrière in eigen land vereist was, zeker in de overheidsdienst. Halverwege de jaren dertig zou de in Duitsland hoger opgeleide en geïndoctrineerde jonge generatie een belangrijke rol gaan spelen bij de nazificering van de 'Volksduitse' minderheden in Midden-Europa. Na 1938, toen Duitsland en Oostenrijk grote delen van het voormalig grondgebied, dat zij in de vredesverdragen hadden moeten afstaan, re-annexeerden, was vooral deze generatie gemotiveerd en zo goed met de plaatselijke omstandigheden bekend, dat zij een leidende rol kon en wilde spelen in het Duitse en Hongaarse bezettingsbestuur.

5.c. De landhervormingen

'Grondpolitiek' bood de nieuwe staten een mogelijkheid tot afrekening met het oude staatsgezag. De verdragen beschermden de bezitsrechten van alle staatsburgers, maar stonden uiteraard democratische en sociale hervormingen niet in de weg. De nieuwe staten begonnen met de ontmanteling van het excessieve grootgrondbezit, om de macht van de feodale klasse, die bovendien verbonden was met het *Ancien Régime*, te ontcrachten en de sociale en economische nood van een snel groeiende boerenbevolking te lenigen. Deze grondpolitiek moest echter ook een instrument in de minderhedenpolitiek worden.

De grootgrondbezitters behoorden als regel tot de adel, en waren traditioneel verbonden met oude staten en de Pruisisch-koninklijke, Habsburgs-keizerlijke of Russisch-tsaristische

---

⁵⁶ Graßl 1926/27: 795-802; Erlor 1931: 210-217; Macartney 1937: 417-423; Schieder 1961: 19-27; Wehler 1980: 22-29; Vovko 1988: passim; Suppan 1988: 179-181.

dynastieën. In die hoedanigheid vormden zij nog steeds een belangrijke steunpilaar voor de sociale status, de culturele instellingen en de werkgelegenheid van bevolkingsgroepen die vroeger tot het toenmalige staatsvolk hadden behoord, maar nu als nationale minderheden kwetsbaar waren geworden. Bovendien werd niet alleen het feodale grondbezit maar ook dat van culturele en kerkelijke instellingen en zelfs het collectieve grondbezit van dorpsgemeenschappen onder de noemer grootgrondbezit gebracht.

In de verkaveling kregen kleine boeren en landloze arbeiders, als regel een selectie van boeren die tot de staatsnationaliteit behoorden, en met name van *legionairs*, dat wil zeggen: de nationale milities die zich bij de bevrijding en afbakening van het staatsgebied in de jaren 1918-1920 verdienstelijk hadden gemaakt, percelen toegewezen. Hun vestiging in minderheidsgebieden werd daarmee een middel om er de positie van de staatsnatie demografisch ter plaatse te versterken.

In het *Balticum* bestond de adel uit een Duitstalige elite, die afstamde van de in de 16de eeuw gesecculariseerde Orde van de Duitse Ridders, welke het land in de 13de eeuw gekerstend, en sindsdien in bezit gehouden had.⁵⁷ De positie van deze ‘Baltische baronnen’ was in de moderne tijd, dat wil zeggen onder het tsaristische bestuur sinds de 18de eeuw, niet wezenlijk ingeperkt. Zij beheersten de provinciale ‘parlementen’ (gouvernementen). Hun meer dan duizend adellijke domeinen omvatte meer dan de helft van het landbouwoppervlak en het grootste deel van de uitgestrekte bosgebieden. Een kwart was sinds de inlijving bij Rusland in handen van Russische grootgrondbezitters gekomen. In het zuiden van Letland (Koerland en Letgallen) had zich sinds de 16de eeuw, tijdens een anderhalve eeuw durende inlijving bij Polen, ook een Poolse landbezittende aristocratie gevormd.

Het nieuwe Estland onteigende op 10 oktober 1919 2,3 miljoen ha. (48% van het staatsoppervlak), en Letland op 15 september 1920 3,5 miljoen ha. (56% van het staatsoppervlak). De bosgronden werden staatsdomein. De landbouwgrond werd voor de helft aan pachters en landarbeiders toebedeeld en van hun konden 33.000 in Estland, en 50.000 in Letland nu een eigen bedrijf beginnen. De voormalige bezitters kregen uit deze verdeling nog enkele procenten. Voor zover zij al niet waren vertrokken, emigreerden de meesten van hun met de afhankelijke middenstanders en het domeinpersoneel. Litouwen was minder intensief gefeodaliseerd, maar ook hier had de - gepoloniseerde - adel met een 500-tal domeinen en met een miljoen ha. een kwart van het landoppervlak in bezit. De herverkavelingen kregen hier een navenant bescheidener omvang.⁵⁸

In de voormalige Duitse (Pruisische) provincies *Westpruisen en Posen*, nu Pomorze en Poznań in het westen van Polen, was twee-derde van de grond in handen van grootgrondbezitters, en van boeren en hun corporaties die zich nu tot de Duitse minderheid moesten rekenen. Uiteraard vervielen daarnaast de staatsdomeinen met een omvang van een half miljoen ha. aan de Poolse staat. Voor zover de pachters en ambtenaren op deze gronden zich in nationaal opzicht als Duitser identificeerden, moesten zij wijken voor Polen.

---

⁵⁷ ‘Duits’ dient begrepen te worden in de historische context en hier in zijn middeleeuwse betekenis, die de adel van het toenmalige Duitse Rijk omvatte, waaronder - in moderne zin gesproken - ook Nederlandse, Vlaamse, Waalse en Boergondische adel haar plaats had. Deze ‘Duitse Ridders’ vormden een geestelijke orde van in die ruime zin Duitse edelen, met als kern telgen uit vooral Westfaalse adelsgeslachten, die zich de verdediging van het christelijk geloof en de bekering van heidenen ten doel hadden gesteld.

⁵⁸ Taube 1970: passim; Rauch 1977: 90-94.

Al bij wet van 25 juli 1919 werd alle verkoop van grond afhankelijk gesteld van overheidstoestemming, en dat leek de voorbode van een confiscatiepolitiek. Toen inderdaad confiscatie- en liquidatiewetten voorbereid werden met een vergoedingsniveau van een tiende van de reële waarde, verkochten Duitse grondbezitters tot 1926 bijna een derde van hun bezit: 0,5 van 1,64 miljoen ha.. Hoewel hier sprake was van overaanbod, kregen zij daarvoor toch nog meer als waarmee de Poolse staat hen wilde compenseren, namelijk een vijfde van de reële waarde.

De uiteindelijke landhervormingswet van 17 juni 1925 bepaalde tevens dat de Poolse staat het recht had grote bezittingen in omvang te verkleinen. In de westelijke provincies van Polen betrof dat bezittingen groter dan 180 ha, in de oostelijke provincies groter dan 300 ha., en in stedelijke gebieden groter dan 80 ha.. Zij vielen als nationale staatsreserve onder overheidsbeslag. De verkaveling vond vervolgens gaandeweg plaats, en deelde percelen toe aan Poolse dus nationaal betrouwbare boeren. Een liquidatiewet van 31 oktober 1929 verscherpte deze bevoegdheid, en dat had vooral in de westelijke gebieden gevolgen in een numerieke versterking van het Poolse element onder de bevolking.

Het minderhedenpolitieke aspect aan deze onteigeningen en verkavelingen blijkt uit het gegeven dat, hoewel Poolse grondbezitters in de westelijke provincies evenveel land beschikbaar moesten houden voor de nationale staatsreserve als de Duitse, de laatsten tot 1939 170.000 ha. ofwel bijna 40% van hun grond kwijtraakten, en de Poolse ruim 10%.

Alleen de onteigening van ruim 50.000 ha. land van kleine Duitse boeren, die verzuimd hadden om hun voor 1919 van de Duitse staat verkregen bezitsrechten juridisch en kadastraal voldoende te registreren, leidde tot een succesvolle Volkenbondsprocedure die de Poolse staat in 1925 tot het betalen van een reële vergoeding verplichtte. Van Duitse zijde kon het 'nationale saldo' opgemaakt worden: in de gebieden die Duitsland aan Polen had afgestaan, hadden Duitsers in de jaren twintig de helft van hun agrarisch bezit, drie vierde van hun stedelijk onroerend goed, en vier vijfde van hun culturele instellingen afgestaan.

Uiteindelijk behielden Duitse boeren nog een kwart van de landbouwgrond in de westelijke provincies, maar zij produceerden efficiënter dan de Polen, en zorgden voor iets meer dan de helft van de agrarische opbrengst in deze gebieden.

Toen in de crisis van de jaren dertig veel kleine Poolse boeren hun bedrijven moesten opgeven, handhaafden over het algemeen de Duitse zich door zich in meer dan 900 productie- en verkoopcoöperaties te organiseren - een succesvolle strategie die de Poolse boeren op hun beurt, voor 1919, als minderheid in het Duitse keizerrijk ook hadden toegepast om zich nationaal te kunnen handhaven, maar na 1919 hadden losgelaten omdat zij zich nu door de staat gesteund achtten. Deze Duitse coöperaties kregen bovendien importsubsidies in Duitsland, en hun economische macht zou aan het eind van de jaren dertig leiden tot een Poolse afnemers- en consumentenboycot tegen 'Duitse' producten.⁵⁹

In de *oostelijke provincies* (de *Krésy*) was volgens Poolse statistieken bijna de helft, volgens Oekraïense maatstaven en berekeningen twee-derde tot driekwart - 1.600.000 ha. - van de grond in handen van grootgrondbezitters, waarvan negen van de tien zich als nationale Polen identificeerden. Hun bezit werd ongemoeid gelaten. Niet-Poolse grootgrondbezitters en de

---

⁵⁹ Rauschnig 1930: 9, 14-15; Aus Zeitschriften 1931/2a; Bruns 1933: 268-270, 281; Kohnert 1936/7; Die Lage 1938/9: 617-624; Bierschenk 1954: 110, 125; Goriély 1957: 217-218; Karzel 1961: 177; Blanke 1993: 51, 68-72, 111-114, 125; Heike 1995: 106-112.

orthodoxe kerkgemeenten moesten bij de Landhervormingswet van 1925 echter land ter beschikking van de staat stellen: deze zogenaamde staatsreserve omvatte 560.000 ha. ofwel een derde van hun grondbezit. Daarvan werd voorlopig 300.000 ha. toebedeeld aan 100.000 - dit cijfer is betrekkelijk, omdat vaak alleen familiehoofden werden geregistreerd - boerenkolonisten uit Midden-Polen. Zij waren het begin van een ambitieus poloniseringsprogramma, maar door gebrek aan middelen kon het niet verder worden doorgevoerd. Ook de Roetheense (Oekraïense) minderheid versterkte haar traditionele stelsel van landbouwcoöperaties, en ging met enig succes de Poolse kolonisatie tegen. In *Oost-Galicië* slaagden deze coöperaties er zelfs in om de helft van de geconfisqueerde grond terug te kopen van de Poolse kolonisten. Dat leidde weer tot overheidsmaatregelen in de vorm van de intrekking van hun exportvergunningen en kredieten, en zelfs tot een opheffing van hun privaatrechtelijke status. Toch werd uiteindelijk hun macht niet gebroken, en bleven er ruim een half miljoen Roetheense boeren en arbeiders bij deze ‘nationale’ coöperaties aangesloten.

Bij de toenemende spanningen met Duitsland werd uit overwegingen van staatsveiligheid op 22 januari 1937 een 30 km. brede zone langs met name de westelijke staatsgrenzen tot militair gebied verklaard, waarbinnen koop en verkoop van grond overheidstoestemming nodig had. Kopers konden zo getoetst worden op hun ‘nationale betrouwbaarheid’, en dat betekende dat het voor gegadigden uit de minderheidsgroepen en dan ook met name Duitsers niet langer mogelijk was om in de grensgebieden grond te verwerven of zelfs te erven.⁶⁰

In totaal is tot 1938 in geheel Polen, en vooral in de gebieden waar de minderheden woonden, 2,8 miljoen ha. landbouwgrond uit de nationale reserves verkaveld en verdeeld onder uiteindelijk 150.000 Poolse kolonistenboeren, afkomstig uit het midden van het land.⁶¹

Tsjechoslowakije onteigende in 1919 het Oostenrijks-Hongaarse kroondomein en het kerkelijk en particulier grootgrondbezit: 3,9 miljoen ha., wat overeenkwam met bijna 29% van het staatsoppervlak. Veel daarvan betrof bosgebied, en werd staatsdomein van de republiek. 1,2 miljoen ha. daarvan was landbouwgrond en deze werd staatsreserve, welke grotendeels aan 85.000 meest kleine boeren en ook een aantal coöperaties kon worden verdeeld. Van het geconfisqueerde gebied was in Bohemen, Moravië en Oostenrijks-Silezië (Tsjechië) twee-derde deel in handen van Duitstalige, en in Slowakije en de Karpathen-Oekraïne vier-vijfde in handen van Hongaarstalige grootgrondbezitters of instellingen, die nu een schadeloosstelling ontvingen van een een tiende tot een zesde deel van de vooroorlogse grondprijs. Een deel van de grond moest na juridische procedures uit de staatsreserve toch weer gerestitueerd worden aan de oude eigenaren.

Van de landbouwgrond kwam in de Tsjechische provincies, van 400.000 ha. driekwart in handen van Tsjechische boeren, met name legionairs. In de Sudetenduitse districten binnen deze provincies ontvingen kleine Tsjechische boeren 40%. In Slowakije kwam negen-tiende deel - 155.000 van in totaal 175.000 ha. landbouwgrond - in handen van kleine Slowaakse boeren. In de Karpathen-Oekraïne kregen zulke boeren van 230.000 ha. in totaal geconfisqueerde grond ruim 20.000 ha. als landbouwgrond in handen. Hier werden ook coöperaties van grotere omvang opgericht, en dan voor een aanzienlijk deel door immigranten uit Tsjechië en Slowakije bemand.

---

⁶⁰ Horak 1961: 151-157, Mócsy 1983: 63-64.

⁶¹ Rothschild 1974: 42-43; Longworth 1992: 79.

Deze cijfers laten zien dat ook in Tsjecho-Slowakije de landverdeling behalve een sociaal, ook een minderhedenpolitiek doel diende.⁶²

In **Roemenië** kondigde in de landhervormingswet van 19 september 1919 een radicale onteigening aan welke in 1927 afgesloten werd. Toen was ruim 2,1 miljoen verkaveld van de 3,3 miljoen ha. grootgrondbezit. Deze gold voor het gehele staatsgebied, maar werd in *de Regat*, het oude koninkrijk, minder restrictief uitgewerkt. In Transsylvanië kwamen in vergelijking met die Regat al half zo grote bezittingen (namelijk vanaf 20 ha) in aanmerking voor onteigening en daaronder vielen ook gemeenschappelijke dorpsgronden en kerkelijk grondbezit die vooral in handen waren van 9.000 voornamelijk Hongaars- en Duitstalige corporaties en stichtingen. Ook de geldelijke compensatie was aanzienlijk lager in Transsylvanië, en werd pas ingesteld nadat de Volkenbond de Roemeense staat daartoe na de behandeling van vele klachten verplichtte. Maar daar werden vervolgens weer in de 1918 en 1919 naar Hongarije of Oostenrijk uitgeweken grondbezitters van uitgezonderd. Zij hadden op grond van hun vertrek en blijvende afwezigheid geen Roemeens staatsburgerschap gekregen en waren tot ‘buitenlanders’ verklaard, evenals voormalige ambtenaren van de Hongaarse staat die geen eed van trouw op het nieuwe staatsgezag hadden willen of kunnen afleggen,

In totaal kwam van het onteigende en geconfisqueerde land 84% uit handen van wat nu de Hongaarse, en 12% uit handen van wat nu de Duitse (Saksische) minderheid heette. De ontvangers waren 281.000 kleine boeren, voor 76% Roemenen. De landvervorming werd voorgesteld als een correctie op het gegeven dat de 56% Roemenen in dit gebied slechts 24% van de grond bezaten. Overigens ging een aanzienlijk deel van de grond niet naar Transsylvaanse Roemenen maar naar landloze boeren en legionairs uit de *Regat*, die als kolonisten het nationale element in de nieuwe provincie kwamen versterken.

De confiscatie van de gronden, en daarmee de door de staat te controleren financieringsbasis van de Transsylvaanse kerken, wordt in de volgende subparagraaf beschreven.

Ook de traditioneel gemeenschappelijke dorpsgronden werden onteigend, niet die van de Roemeense dorpsgemeenschappen, wel die van de Zevenburger Saksen, de Hongaren, de Banater Zwaben, en de Hongaarse Székely in Transsylvanië, en ook die van de Turken in de Dobroedsja werden tot grootgrondbezit gedefinieerd en onteigend. De Turkse boeren bezaten voornamelijk gemeenschappelijke grond en verloren hiermee hun economische bestaansbasis: 0,3 miljoen ha. ofwel 70% van hun grond. In herverkaveling werd deze toebedeeld aan 25.000 *Regatroemeense* boerenkolonisten. Tienduizenden Roemeense Turken en ook Boelgaren emigreerden noodgedwongen uit de Dobroedsja (zie hoofdstuk II).

De onteigeningspolitiek werd in de jaren dertig hervat, en leidde in 1936 tot een nieuwe wet die bepaalde dat om redenen van staatsveiligheid het, aan ‘nationaal niet-betrouwbare’ grondbezitters, door de overheid verboden kon worden, om in een 100 km. brede zone langs de staatsgrenzen, meer dan 25 ha. grond te verwerven. Vooral deze gebieden waren het woongebied van de minderheden, en de wetgeving had dan ook vooral voor hun numerieke aanwezigheid gevolgen omdat zij grond ook niet meer aan elkaar konden doorverkopen.⁶³

---

⁶² Macartney 1937: 325-327; Wiskemann 1938: 147-160; Bohmann 1959: 51-63; Brügel 1967: 538-539; Sedlmeyer 1967: 122-127.

⁶³ Sebess 1921: 68-112; Connert 1926/7; Deák 1928: 16-21, 46; Ammende 1931: 415 ff.; Gower 1937: 33, 48; Macartney 1937: 315-321; Bogdan 1976: 10, 14-15; Mócsy 1983: 59-63; Bíró 1992: 380-412, 473-483.

In *Joegoslavië* viel het grootgrondbezit van de ‘Oostenrijkse adel’ in Slovenië onder de confiscatie. Het ging om ruim 0,2 miljoen ha. meest bosgronden die nu staatsdomein werden en 30.000 ha. landbouwgrond welke onder kleine Sloveense boeren verdeeld werd. In de Vojvodina, samengesteld uit delen van de voorheen Hongaarse comitaten Banaat, Baranya en Bácska, wees de staat 0,75 miljoen ha. landbouwgrond, bijna een vijfde van het gehele landoppervlak, aan voor onteigening en herverkaveling. Het bestond uit voormalige Hongaarse staatsdomeinen, privaat grootgrondbezit en kerkelijke en dorpsgemeenschappelijke gronden die merendeels behoorden tot Hongaarse corporaties en stichtingen. Van het totale landbezit van de Hongaren op Joegoslavisch werd ruim 60% onteigend, vooral van eigenaars die het nieuwe staatsburgerschap niet wilden aanvaarden. Voor zover het landbouwgronden waren werden ze voor drie kwart aan kleine, voornamelijk Servische boeren en hun families toebedeeld. Een deel van hen kwam uit Servië en het aantal Serviërs in de Vojvodina nam zodoende toe met 75.000.

De onteigening van de moslim-grootgrondbezitters in Bosnië-Herzegovina en in de sinds 1913 door Servië geannexeerde voormalig Turkse gebieden - de Sandzjak (Novipazar), Kosovo en Macedonië - diende ook daar de versterking van het Servische bevolkingselement. 60.000 Servische boerenkolonisten vestigden zich in de jaren twintig op verkaveld grootgrondbezit in Kosovo en 50.000 in Macedonië.⁶⁴

Joegoslavië kondigde een, op 4 september 1936 verder aangescherpte, wet af waarin de overheid goedkeuring moest verlenen voor het verwerven van onroerend goed in een zone van 50 km. langs de staatsgrenzen. Deze voorwaarde kon zodoende vooral toegepast worden op de Hongaren en de Duitstalige Zwaben.

Niet alleen de nieuwe staten, ook Hongarije zou dergelijke bepalingen gaan stellen aan het recht op grondverwerving in een zone van 30 km. langs de staatsgrenzen.

In totaal verloren in afgeronde schattingen in de nieuwe staten ‘Duitse’ grootgrondbezitters, instellingen en kerkelijke en dorpsgemeenschappen minstens 6 miljoen ha., en ‘Hongaarse’ ruim 2,5 miljoen ha. grond. De landhervorming was in het Interbellum, naast een politiek van bezitsnivellering en dus van sociale rechtvaardigheid, ook een onmiskenbaar wapen in de marginalisering van de minderheden. Zij verloren hun houvast aan de voor 1919 bevoorrechte oude elites. Een discriminerend karakter kreeg deze politiek in het onderscheid dat ermee tussen de staatsburgers werd aangebracht in de benadeling van boeren die tot de minderheidsgroepen, en in de bevoordeling van boeren die tot de staatsnatie behoorden.

De landhervorming verloor daarmee haar sociale karakter. Zij maakte sociale criteria ondergeschikt aan nationale, en had een numerieke vermeerdering van de staatsnatie in de minderheidsgebieden tot doel. In de crisisperiode van de jaren dertig ging zij ook economisch failliet. In 1930 bezat in de nieuwe staten 65 tot 75% van de boeren 25 tot 35% van het agrarisch landoppervlak. Hun aantal was dan wel sinds 1918 verdubbeld, maar deze vermeerdering betrof vooral keuterboeren met marginale bedrijfjes. Zij waren niet in staat tot een rendabele bedrijfsvoering, moesten vaak land en hof verhypothekeren en uiteindelijk verkopen. Velen vielen terug tot de status van landarbeider of trokken naar de steden.

---

⁶⁴ Gower 1937: 65-67; Macartney 1937: 399-401; Mócsy 1983: 57-59, 64-65; Suppan 1988: 182-185; Bárdi 2011: 197.

5.d. Kerkelijke politiek

Waar de etnische en nationale minderheden religieus afweken van de staatsnatie en haar dominante godsdienst, en zij in die etnische religiositeit houvast konden vinden, werden ook hun godsdienstige instellingen een doelwit van de minderhedenpolitiek. De strijd tegen de minderheden kreeg dan het karakter van een ‘kerkstrijd’.

Na de inlijving van de Oost-Poolse provincies door Rusland was daar in 1839 de Unie van Lublin (1569, als unie onder gezag van Rome) bij tsaristisch decreet, ongeldig verklaard. De geünieerde kerk moest zich opnieuw, als voor 1569, onder het Russisch-orthodoxe patriarchaat van Moskou voegen. Drie-kwart van de uniaten stemde daarmee in, een kwart besloot zich onder het rooms-katholieke episcopaat te voegen, en hun oosterse ritus op te geven. Uiteraard waren de uniaten in Oost-Galicië onder Oostenrijks-keizerlijk gezag niet door deze maatregelen getroffen. Toen het Russische gezag was weggefallen, herstelde de nieuwe Poolse staat per decreet van 18 november 1918 de Unie, en daarmee werden de kerkelijke bezittingen weer aan het orthodoxe kerkgezag onttrokken. De Poolse staat streefde echter niet de herinrichting van een geünieerde kerk na, en probeerde de bezittingen direct onder de rooms-katholieke kerkorganisatie te brengen. Van de 1.300 geünieerde kerken kwamen ruim 500 in handen van rooms-katholieke parochies. Waar deze niet bestonden, werden de kerken verzegeld en bleven ze voorlopig in staatsbeheer. De plaatselijke bevolking verbrak de verzegeling en hield haar diensten als tevoren in deze gebouwen, waarop de Poolse autoriteiten niet zelden tot ontruiming of zelfs sloop overgingen.

Oost-Galicië bleef buiten deze maatregelen, al kreeg de geünieerde kerk ook hier beperkingen opgelegd, met name in de vorm van overheidsbemoeienis met de aanstelling van de hogere clerus.

De Roetheense lagere geestelijkheid handhaafde zich strijdvaardig tegenover de Poolse overheid en het Poolsgezinde episcopaat, en steunde politiek actieve ‘culturele’ verenigingen. Een aanzwellende stroom politieke processen, verbanningen en interneringen van nationalistische leiders en activisten was het gevolg. De ‘Organisatie van Oekraïense Nationalisten’ (UVO) voerde al vanaf de vroege jaren twintig gewapende aanslagen uit op ambtelijke gebouwen en op openbare functionarissen, en intensiverde deze na haar militaire reorganisatie in de loop van de jaren. Speciale politietroepen moesten de orde in Galicië gaan handhaven en processen tegen terreur brachten vele militanten in de gevangenis.⁶⁵

Ook de protestantse kerken werden onder druk gezet om tot een, door de staat te controleren, bestuurlijke eenheid te komen onder één nationaal Pools-luthers bestuursreglement. Niet zozeer de deels gepoloniseerde lutheranen in het centrum van het land en in de oostelijke provincie Volhynië, maar met name de lutherse Duitstalige provinciale synodes in de vroeger Pruisische provincies West-Pruisen en Posen, boden daartegen verzet, maar per decreet van 27 december 1936 werd hun bestuurlijke autonomie niet langer door de Poolse staat erkend, en kwam de leiding in handen van één centrale - Poolstalige - nationale synode.⁶⁶

Roemenië maakte de kerkgemeenschappen door grondonteigeningen van staatssubsidiëring afhankelijk. In Transsylvanië, de Boekovina, en de Banaat in werde gezamenlijke staatsfondsen gesticht van waaruit de kerkelijke subsidies bekostigd werden. Voor 1919 waren de locale kerkgemeenschappen door de Hongaarse staat overeenkomstig hun aantal

---

⁶⁵ Ammende 1931: 70.

⁶⁶ Wagner 1958: 86-91.

gesubsidieerd. Daarnaast bezaten de protestantse (calvinistische, unitarische en lutherse), en de katholieke (rooms-katholieke en geünieerde) kerken veel eigen grond, van waaruit zij hun instellingen mede bekostigden. Uiteindelijk werd tussen 80 en 90% van het grondbezit van deze kerken door de Roemeense staat geconfisqueerd en in het nationale fonds gebracht, van waaruit de subsidiëring aan alle kerken bekostigd moest worden. Echter, met het argument dat de Roemeens-orthodoxe kerk in Transsylvanië eeuwenlang een achterstand had opgelopen, kreeg zij daaruit nu naar verhouding van haar aantal leden de helft tot eenmaal meer staatssubsidie als het aantal van haar leden in de bevolkingsverhoudingen aangaf. De andere, tot dusver dominante, kerken verloren daarmee de financieringsbasis voor het onderhoud van gebouwen en voor de bezoldiging van geestelijk en onderwijzend personeel, en werden daarmee afhankelijk gemaakt van staatssubsidies en op die wijze ook onder overheidscontrole gebracht. De voorheen betrekkelijk arme orthodoxe kerk kreeg de middelen om tot de bouw en vergroting van kerken over te gaan, ook daar waar zij weinig aanhangers vond.

De parochies van de orthodoxe Boelgaren en Oekraïeners werden in de orthodoxe staatskerk opgenomen en geheel geroemeniseerd. De geünieerde, gereformeerde en unitarische kerkgenootschappen van de Hongaarse minderheid konden zich minder effectief tegen staatsbemoeienis verweren dan de rooms-katholieken en lutheranen, die goede buitenlandse relaties bezaten en langs die weg de klachtenprocedure van de Volkenbond, of de kanalen van de diplomatie konden bereiken.

Het was praktijk dat censuurambtenaren hun kerkdiensten bewaakten om na 'anti-nationale en opruiende' preken de gebouwen te sluiten, en tegen predikanten een aanklacht in te dienen. Duizenden economisch zwakke, of als ambtenaar kwetsbare gemeenteleden konden zich niet verzetten tegen de druk van de lokale autoriteiten, en lieten hun kinderen als orthodox registreren, waarna zij naar de Roemeenstalige staatsschool gedirigeerd konden worden.⁶⁷

In *Joegoslavië* werden alle kerkgemeenschappen gelijkberechtigd en politiek geneutraliseerd. De roomkatholieke kerk van de Hongaren en de Zwaben in de Vojvodina verloor als nationaal-Hongaars instituut haar karakter en haar onderwijsapparaat, en kwam onder een, eveneens katholieke maar, Kroatische hiërarchie. De protestantse kerken werd verboden predikanten aan te stellen met 'buitenlandse' diploma's, en omdat zij voor 1919 hun opleiding hadden gekregen in instituten die na 1919 op het grondgebied van het verkleinde Hongarije stonden, verloren deze kerken de helft van hun geestelijk personeel. Wat betreft de staatssubsidiëring, waarvan alle kerken in Joegoslavië na de landhervormingen afhankelijk geworden waren, kreeg de Servisch-orthodoxe kerk ruim een vijfde meer dan wat haar op grond van haar ledenaantal toekwam. Haar semi-staatskerkelijke karakter gaf haar de ruimte om zich als enige ook in politieke zin te profileren en met de overheid te verhouden.⁶⁸

De minderhedenpolitiek vond in de kerkelijke organisaties een extra barrière, omdat de godsdienstvrijheid in de vredesverdragen uitdrukkelijk was gegarandeerd, en wat betreft de rooms-katholieken in concordaten een internationale rechtsstatus kreeg. Dit gold uiteraard alleen de minderheden die hun nationale identiteit verbonden en versterkten met religiositeit, zoals lutherse Duitsers en geünieerde Oekraïeners (Roethenen) in Polen, en in Roemenië roomskatholieke en lutherse Duitsers, en roomskatholiek en calvinistische Hongaren. In

---

⁶⁷ Macartney 1937: 303-306; Bíró 1992: loc.cit..

⁶⁸ Macartney 1937: 423-429; Schieder 1957: 23-24

Polen en Roemenië was de staatsnatie anderszijds verbonden met de roomskatholieke respectievelijk oosters-orthodoxe kerk, zodanig dat van een semi-staatskerk gesproken kon worden. Dit gaf de staat de mogelijkheid om die delen van de minderheden, welke tot deze 'staatskerken' behoorden, te bewerken door middel van onderwijs en zielzorg. Rooms-katholieke Duitsers en Litouwers en ook geünieerde Witrussen in Polen, en orthodoxe Oekraïeners en Boelgaren maar ook geünieerde Roemenen en Hongaren in Roemenië kregen daarmee te maken. In de overige Middeneuropese staten werd geen noemenswaardige minderhedenpolitiek gevoerd door middel van kerk en godsdienst

5.e. De pers, en de communicatiepolitiek

Een belangrijk speerpunt in de minderhedenpolitiek was gericht op het ontbinden van de sociale en communicatiestructuren van de minderheden. Onderwijs, kerken, organisaties voor culturele ontwikkeling en onderlinge hulp en bijstand, zoals zieken- en bejaardenzorg, vakverenigingen en het verenigingsleven, waren onder het oude staatsregime grotendeels ingebed geweest in publieke organen, en werden met overheids-geld onderhouden. Wat dat betreft werden na 1918 uiteraard alle staatsinstellingen overgedragen aan het nieuwe staatsgezag, en door deze wisseling van de wacht kwamen zij nu ten dienste van de staatsnatie die onder het oude regime vaak minderheid was geweest. De vroegere, nu op haar beurt tot minderheid gedevalueerde, staatsnatie, zag zich juist uit haar vroegere machtspositie verdrongen. Instellingen met een specifiek culturele doelstelling konden die als regel wel behouden, maar verloren wel hun inkomstenbronnen. Het was in de Oostenrijks-Hongaarse landen gebruikelijk geweest om stichtingen te financieren met de opbrengsten van grondschenken van de rijksdomeinen. Veel van dit bezit zou onder de onteigening van het grootgrondbezit komen te vallen. Daarmee werd de financieringsbasis van zulke instellingen afhankelijk van subsidies door de nieuwe staat. Die subsidiëring gaf de staat de mogelijkheid voorwaarden te stellen door met wettelijke voorschriften de besturen en staven te vervangen door staatsloyale opvolgers. Dat werd, bijvoorbeeld in **Roemenië** met juridische spitsvondigheid grondwettelijk gemotiveerd, onder verwijzing naar het artikel dat de gelijkberechtiging van alle staatsburgers eiste, en in deze interpretatie aan minderhedenorganisaties verbood om zich aanmeldende verenigingsleden te selecteren. In Transsylvanië meldden zich nu Roemeense nationalistische activisten aan voor het lidmaatschap van Hongaarse culturele instellingen om vervolgens te eisen dat de interne taal er Roemeens zou worden, en daartoe de statuten te wijzigen.

Een bijzonder radicale politiek voerde **Joegoslavië** tegen de Duitstalige vaak tweetalige maar Oostenrijksgezinde minderheid in Slovenië, die een maatschappelijk en economisch elitaire positie innam van veel grotere omvang dan haar aandeel in de bevolking. Teneinde die positie te breken werden al in de eerste regeringsdecreten van 1919 alle Duitstalige culturele en onderwijsverenigingen opgeheven.

Joegoslavië trok van een algemeen verbod op openbare opschriften anders dan in de drie staatstalen, een financieel profijt door aan particuliere instellingen en ondernemingen ontheffingen te verlenen. Zij mochten in dat geval andere talen gebruiken maar tegen betaling van een speciale belasting van 12% over hun omzet.⁶⁹

De vrijheid van meningsuiting en een vrije pers waren in de vredesverdragen als pijlers van de

---

⁶⁹ Macartney 1937: 298.

democratische ordening uitdrukkelijk gegarandeerd. De minderhedenpers bevatte echter onvermijdelijk ook kritiek op de minderhedenpolitiek. Dat kon uitgelegd worden als opruiing, verstoring van de openbare orde, of uiting van ‘onzedelijke’ opvattingen, en als zodanig onder de strafwetgeving gesteld worden. Inbeslagnames en verschijningsverboden van edities, en in hechtenisneming van redacteurs werden ter intimidatie, als zogenaamd voorlopige onderzoeksmaatregel, toegepast. Met name in **Polen**. Daar werd alleen al van de Oekraïenstalige krantenedities een kwart voor verschijnen in beslag genomen. De Duitse dagbladen overkwam dat minstens eenmaal per week. Veel minderheidskranten moesten zich opheffen, omdat zij onder deze willekeur niet meer in staat waren tot een rendabele exploitatie. Teneinde de vele klachten die bij de Volkenbond werden ingediend, tegen te gaan, plaatste Polen de pers bij wet van 10 mei 1927 onder een preventieve nationale censuur.⁷⁰

In **Tsjechoslowakije** was de pers net gebreedeld maar werd de strijd tegen de minderheden in meer symbolische zin in de openbare ruimte gevoerd. Waar plaats- en straatnamen en openbare opschriften in een andere dan de staatstaal in Polen, Roemenië en Joegoslavië waren verboden, en overtreding daarvan onder het strafrecht viel, waren zij alleen in de Tsjechisch- en Slowaakstalige districten uitsluitend in de staatstaal voorgeschreven, maar mochten zij in de minderheidstalige districten ook tweetalig dus in de minderheidstaal worden gesteld. De overheden hoefden dergelijke maatregelen overigens vaak niet zelf te handhaven, want nationalistische actieploegen onderhielden de ‘taalzuiverheid’ van het straatbeeld, en ook daar waar openbare opschriften in de minderhedenstalen waren toegestaan, werden ze vaak beklad en onleesbaar gemaakt. Soms werden Duitstalige teksten door Franstalige vervangen.

5.f. Politieke en democratische vertegenwoordiging

Een bijzonder fundamentele kwestie ontstond door de beperking van het recht van de minderheden op een politieke en democratische vertegenwoordiging in locale en regionale raden, nationale parlementen en senaten. Terwijl West-Europese natiestaten zich juist op basis van de toenemende democratisering en politisering van alle etnische en religieuze bevolkingsgroepen en sociale lagen hadden kunnen vormen, en daaraan hun succes dankten, zagen de nieuwe Midden-Europese staten in de minderheden een staatsbedreigend gevaar. Zij wilden hun politieke en parlementaire basis aan die dreiging zo min mogelijk blootstellen, door de gekozen vertegenwoordigingen zoveel mogelijk in handen te spelen van staatsloyale partijen en politici.

In het Interbellum raakten alle Midden-Europese minderheden sterk ondervertegenwoordigd, en de oorzaak daarvan lag om te beginnen in een ‘kiezersstaking’, een demonstratief maar ineffectief protest tegen het nieuwe staatsgezag.

Minderheden waren door hun kleinere aantal en geografische verspreiding bij uitstek aangewezen op een evenredige vertegenwoordiging, en het districtenstelsel bood dan ook mogelijkheden om deze af te zwakken. *Wahlkreisgeometrie* was al voor de oorlog een beproefd middel geweest om politiek suspecte bevolkingsgroepen te marginaliseren, door hun woongebieden over grotere kiesdistricten te versplinteren, opdat zij overal getalsmatig minderheden bleven en nergens getalsmatig houvast vonden.

Naast manipulaties met de grenzen van kiesdistricten, werd de marginalisering bewerkstelligd door afkeuring van minderheidspartijen en hun kandidaatstellingen, omdat hun programma's ongrondwettelijk zouden zijn en hun kandidaten van staatsondermijning

---

⁷⁰ Blanke 1993: 74-76.

verdacht werden, door ongeldigheidsverklaring, vervalsing of verduistering van stembiljetten, en door een eigenmachtige controle van de lokale stembureaus op de keuze van de kiezers tot in het stembokje, en ten slotte door het intrekken van het passieve kiesrecht van reeds gekozen kandidaten op grond van aan de rechtbank voorgelegde aanklachten wegens wetsovertreding.

De verkiezingsresultaten verschilden per minderheidsgroepering en per staat sterk. Voormalige staatsnaties als Hongaren en Duitsers hadden een hoge stemdiscipline en een goede partijorganisatie, maar bijvoorbeeld de Oekraïeners in Polen waren politiek nog amper geëmancipeerd, en hun politieke leiders achtten het tot 1926 dan ook raadzamer de verkiezingen te boycotten.

In Estland en Letland werd het aantal stemmers op minderhedenpartijen vrij precies weerspiegeld in het aantal parlamentszetels. De minderhedenproblematiek werd hier voor een groot deel gedepolitiseerd in het systeem van een eigen ‘cultuurautonomie’. Deze was in Estland het verst uitgebouwd in minderheidscorporaties met een eigen gekozen bestuurlijke vertegenwoordiging voor het beheer, en een eigen belastingheffing voor de bekostiging van de culturele en onderwijsinstellingen. In Letland bestond deze autonomie ook maar werd ze voornamelijk beperkt tot het schoolwezen. De critici van een corporatistische oplossing kregen overigens gelijk in het effect van deze autonomie. Met name de Duitstalige minderheid maakte er gebruik van.⁷¹ Zij kreeg financiële steun van Duitsland en dat leidde niet tot een integratie in de staatsburgerlijke gemeenschap, maar tot een versterking van de minderheid in haar traditionele en elitaire isolement.⁷²

Het systeem van districtsgewijze verkiezing zorgde ervoor dat in *Tsjechoslowakije* in de minderhedendistricten, kandidaten voor een parlamentszetel anderhalf maal zoveel stemmen nodig hadden als nodig waren in de Tsjechische en Slowaakse districten.

In de garnizoenen van belangrijke steden in de minderheidsgebieden werden bovendien bij voorkeur grote aantallen Tsjechische en Slowaakse dienstplichtigen gelegerd, die men spottend ‘stembataljons’ noemde, omdat ze voor de nationale partijen een zwaar gewicht in de schaal legden bij de gemeenteraadsverkiezingen en een aantal steden tweetalig konden maken. Bij de parlamentsverkiezingen van 1926 bracht 35% van de kiezers zijn stem uit op de partijen van de minderheden, maar dat resulteerde in slechts 26% van de parlamentszetels. Deze situatie zou zich overigens verbeteren door kieslijstverbindingen die deze partijen met elkaar aangingen, en in 1930 was 30% van de parlamentszetels in handen van de minderheidspartijen, zodat uiteindelijk 80% van de minderheidsstemmers zich democratisch effectief vertegenwoordigd zag. Die proportie was voor Midden-Europa een bijzonder gunstige uitzondering.⁷³

In *Polen* bestond grote ongelijkheid tussen de bevolkingsomvang van de kiesdistricten. In de oostelijke, met hun voor meer dan driekwart niet-Poolse bevolking, waren voor de verkiezing van een kandidaat twee tot drie maal zoveel stemmen nodig dan in de districten in Midden-

---

⁷¹ Braunias 1926/7: 484-487; Die Lage 1931/2b; Rauch 1977: 132-141; Michaelsen 1984: 55-59, 171-173; Garleff 1991: passim.

⁷² Grundmann 1977: passim.

⁷³ Braunias 1926/7: 560-564; Balogh 1928: 168; Die Lage 1926/7b; Die Lage 1930/1a; Wiskemann 1938: 118-140; Rothschild 1974: 100-115.

Polen.

Zodoende kwam op 5 november 1922 in de *Sejm*, het Poolse parlement, 22% van de zetels aan kandidaten uit de minderheden, terwijl die groepen tezamen minstens een derde van de bevolking uitmaakten. Op formele gronden was daarvoor een half miljoen stembiljetten ongeldig verklaard, vooral in de oostelijke provincies, en dus ten koste van de Oekraïense kiezers.

De discriminatie van hun partijen en kandidaten bracht de minderheden er in 1922 toe een coalitie - het 'kiesblok' - met elkaar te gaan vormen, waarmee zij hun positie konden verbeteren. Een ingrijpende kieswethervorming en een verandering van de grenzen van de kiesdistricten bracht echter op 16 november 1930 hun aantal zetels in de *Sejm* van inmiddels 24 terug naar 7%. Vooral de Joodse partijen, tot dusver betrekkelijk goed vertegenwoordigd, waren de dupe, want hun aandeel daalde van 10 naar 2%.

Na 1926 zijn de verkiezingsuitslagen overigens minder relevant geworden nadat maarschalk Piłsudski de *Sejm* had gekortwiekend onder een autocratisch 'zuiveringsregime' (*Sanacja*) en het aantal kiezers het niet meer zinvol achtte te gaan stemmen; met een derde viel hun aantal terug tot onder de helft van de stemgerechtigden.⁷⁴

In **Roemenië** hadden de kandidaten voor de verkiezingen een ballotage te ondergaan vanuit de opvatting dat de Roemeense staat parlementair alleen gedragen kon worden door 'Roemenen', althans door verkozen vertegenwoordigers die zich nationaal als Roemenen identificeerden. Nationaal dissidente Hongaars- of Duitstalige kandidaten werden op die grond het passieve kiesrecht ontzegd en moesten van de kieslijsten verwijderd worden, of mochten, wanneer zij al gekozen waren, hun zetel niet innemen, waarmee ook de op hen uitgebrachte stemmen verloren gingen.

De Roemeense kiesdepartementen waren zo samengesteld dat er in minderheidsgebieden tot twee maal zoveel stemmen nodig waren om een (minderheids)kandidaat aan een parlementszetel te helpen. In 1925 verkreeg de Hongaars-Duitse coalitie, die op grond van haar aantal 14% van de bevolking vertegenwoordigde, op deze wijze maar 4% van de zetels.

Op nog systematischer wijze verkleinde Roemenië op 27 maart 1926 de politieke invloed van de minderheden, de etnische zowel als de politiek-ideologische, met een kieswethervorming in de vorm van een bonus-kiesrecht. Deze wet bepaalde dat per departement aan de partij die minstens 40% van de stemmen behaalde - uiteraard als regel een Roemeens-nationale partij - ook op voorhand de helft van de zetels moesten toevallen. De kleinere partijen moesten de andere helft met elkaar en ook nog eens met deze meerderheidspartij proportioneel delen. Zo werden zij gedwongen om lijstverbindingen met aspirant-meerderheidspartijen aan te gaan, en de minderheidspartijen zochten daarvoor de nationaal-liberale Roemeense partij op. Deze was weliswaar centralistisch, maar had een hogere legalistische moraal dan de nationale boerenpartij, die in 1928 de macht overnam.

In de regionale en locale raden stond het er voor de minderheden iets beter voor, omdat zij in enkele departementen en veel gemeenten talrijk waren, en daar soms zelf de meerderheidspartij haalden. Met name konden de Hongaren in Transsylvanië, waar zij 35% van de bevolking vormden, toch nog een kwart van de zetels bemachtigen. Raadsmeerderheden van minderheidspartijen verdwenen echter in 1931, toen een volgende

---

⁷⁴ Karskyj 1926/7; Braunias 1926/7: 490-492; Die Lage 1926/27a; Pietsch 1927/8: 575-582; Kedryn 1928/9: 106-110; Rappaport 1930/1: 688; Die Lage 1930/1c en e; Horak 1961: 101-111; Breyer 1967: 75; Rothschild 1974: 47-50 (tables 8, 9), 54-65 (table 10); Blanke 1993: 96-102.

kieswethervorming bepaalde dat een derde van de zetels in de gemeenteraden bezet moest worden door kandidaten die het Ministerie van Binnenlandse Zaken voorstelde. In de jaren dertig zouden de minderheden in de departementen en gemeenten waar zij de meerderheid vormden, niet meer dan een vijfde innemen van de zetels in de raden, en ook van de ambtelijke functies in het openbaar bestuur.⁷⁵

Joegoslavië schakelde de minderheden als politieke factor al vroeg uit door in 1919 te eisen dat alle politieke vertegenwoordigers de Servo-kroatische staatstaal moesten beheersen om hun zetel te mogen innemen. Op het niveau van het lokale bestuur bleven de minderheden in de Vojvodina tot 1927 uitgeschakeld, omdat daar voorlopig geen raden maar ambtelijke commissies het gezag uitoefenden. Dit kwetsbare grensgebied ten noorden van de hoofdstad werd politiek gewantrouwd. In het parlement en de provincieraden waren door het districtenstelsel de Duitstalige Zwaben voor meer dan de helft, de Hongaren voor een derde van hun bevolkingsaandeel vertegenwoordigd. In 1928 werden alle partijen op godsdienstige, etnische of regionale grondslag, met andere woorden: alle niet-nationale Joegoslavische partijen, ongrondwettelijk verklaard en verboden. Daarom boden de Duitstalige en Hongaarstalige minderheden hun stemmen aan Kroatische kandidaten van oppositiepartijen aan, als die bereid waren met hen afspraken te maken over programmapunten. Dat duurde niet lang want het Joegoslavische parlement, de *Skupština*, werd op 3 oktober 1929 vervangen door een koninklijk-Servische dictatuur, en de Senaat kreeg op 6 januari 1930 ook een Servisch karakter door de wijziging van de grenzen van de provincies (*banovine*). In zeven van de tien hadden orthodoxe Serven (en Montenegrijnen en Macedoniërs) nu een meerderheid. Deze provinciale raden, die de Senaat kozen, konden daarmee ook voor een Servische senaatsmeerderheid zorgen.⁷⁶

Op 3 september 1931 werd het parlementaire systeem hersteld, maar de koning kreeg het recht de helft van de zetels met persoonlijke benoemingen te vullen. Teneinde ook via het partijstelsel een nationale, dat wil zeggen Servische, meerderheid veilig te kunnen stellen, werden voortaan politieke partijen alleen tot de nationale kieslijst toegelaten als zij, ten bewijze van hun nationale draagvlak, zich in alle 133 kiesdistricten van het land met 60 handtekeningen aanmeldden. De minderheden, die geconcentreerd leefden in bepaalde streken, werden zo verplicht tot het verzamelen van bijna 8.000 handtekeningen, en dan voornamelijk in landsdelen waar zij niet woonachtig waren, geen achterban hadden en dus niet met een kieslijst uitkwamen.

Op 10 september overtrof een nieuwe kieswet de restricties van de Roemeense, door op voorhand aan de partij die de relatieve meerderheid behaalde, de (Servische) staatspartij uiteraard, twee-derde van de parlementszetels toe te kennen, waarna de andere partijen met deze meerderheidspartij, het resterende derde deel proportioneel moesten verdelen. Bij de verkiezingen van 1935 werden nog geen 61% van de uitgebrachte stemmen op de regeringpartijen uitgebracht, die daarmee 82% van de zetels verkregen. In 1938 was de verhouding 58% en 84%, anders gesteld: de oppositiepartijen, waaronder die van de minderheden, met 42% van de stemmen kregen 16% van de zetels. De *Skupština* bestond toen voor drie-kwart uit Serviërs, hoewel zij nog geen 40% van de staatsbevolking uitmaakten. Een nationaal correct benoemingsbeleid zorgde voor een even groot percentage Serven in het

---

⁷⁵ Braunias 1926/7: 635-639; Balogh 1928: 169; Die Lage 1930/1c en 1933/4; Macartney 1937: 291-298; Schieder 1957: 30; Bíró 1992: 654-663.

⁷⁶ Graßl 1926/27; Gower 1937: 60; Rothschild 1974: 219-235, 238-245; Wehler 1980: 30-31.

ambtenarencorps. Joegoslavië was daarmee een natiestaat geworden, maar een die door een bevolkingsminderheid werd gedragen.

Veel, vooral Kroatische, politieke leiders vluchtten in de jaren dertig naar Italië en organiseerden van daaruit gewelddadige politieke acties. Teneinde dat geweld op te houden, werd in 1939 een concessie gedaan: de samenvoeging van de drie *banovine* waar Kroaten een meerderheid vormden, tot één grote Kroatische *banovina*. Deze concessie kwam echter te laat; na het uitbreken van de oorlog en de Duits-Italiaanse militaire invasie zouden de Kroaten als bondgenoten van de bezetters hun eigen staat oprichten.⁷⁷

Als we het geheel overzien is de conclusie gerechtvaardigd dat in de parlementair-democratische eerste helft van het Interbellum, een kwart tot de helft van de Midden-Europese staatsburgers die tot de minderheden behoorden, zich op politiek niveau konden laten vertegenwoordigen. Alleen in Estland, Letland en Tsjechoslowakije lag deze proportie boven de drie-kwart.

In het verloop van de jaren dertig gleed het parlementaire systeem in de ene na de andere Midden-Europese staat weg. In Litouwen, Polen, Roemenië en Joegoslavië leidden onoplosbare regeringscrises er al halverwege de jaren twintig toe dat ‘kabinetten van nationale eenheid’ de besluiteloze parlementen passeerden, en ondergeschikt maakten aan de ministeriële verantwoordelijkheid. Alle staten, behalve Tsjechoslowakije, beperkten hun parlementaire democratie grondwettelijk, en sindsdien werden zij geleid door nationale eenheidsregeringen.

De dissidente opstelling van de minderheden tegenover de nationale moraal heeft zeker een rol gespeeld in de mislukking van de democratie van de nieuwe nationale staten, maar zij is daarvan niet als de oorzaak aan te merken. Ook binnen de staatsnatie waren de tegenstellingen tussen traditioneel-conservatieven, radicaal-nationalisten, liberalen en links-revolutionaire stromingen groot. De binding aan de eigen achterban, zeker die van kleine boeren en van arbeiders, was vaak groter dan de loyaliteit aan staat en natie.

Toen de parlementen geen antwoord konden vinden op de grote economische crisis, verloren zij, behalve voor de liberalen, hun krediet. Aotocratische pre-fascistische regimes regeerden de Midden-Europese landen in de jaren dertig, en alleen Tsjechoslowakije en Oostenrijk zouden democratische staten blijven.

De benadeling van de sociale en economische positie van degenen die tot de minderheden behoorden, wekte bij deze groepen weinig liefde voor het nieuwe vaderland. Ook zij keerden zich van het parlementaire systeem af door hun heil te gaan zoeken in een corporatisme: de organisatie van de eigen groep in coöperatieve vormen. Of bij hun voormalige landgenoten, waarmee zij zich in de positie van vijfde colonne manoeuvreerden.

De staatsbevolkingen in de nieuwe staten ondergingen geen staatsburgerlijke emancipatie en geen integratie. De minderhedenpolitiek dreef hen juist uiteen, en de door de staatsoverheid nagestreefde assimilatie kreeg een voornamelijk statistische betekenis.

Hoe meer tegenstand zij boden, des te heftiger werden de maatregelen die zij te verduren kregen, en dat had een effect, tegengesteld aan de doelstellingen van assimilatie en integratie, tot gevolg.

---

⁷⁷ Braunias 1926/7: 633-635; Die Lage 1931/2a; Gower 1937: 58-59; Jelavich II 1983: 157, 200-202.

De conclusie van Mendelssohn voor de situatie in Polen geldt voor vrijwel alle Midden-Europese staten: “*Most Polish leaders adhered to the slogan “Poland for the Poles. Non Poles [dat wil zeggen een derde van de bevolking, PvdP] would have to conform, suffer in silence, and in the end either emigrate or undergo polonization.*”⁷⁸

5.g. De minderhedenpolitiek van Italië: ad absurdum

De minderhedenpolitiek van Italië zou een bron van inspiratie worden voor de radicale nationalistes, en kon in de jaren dertig in de Midden-Europese staten als succesvol model door autoritaire nationale eenheidsregeringen nagevolgd worden.

Italië was weliswaar geen ‘nieuwe Midden-Europese natiestaat’ en zijn nationale minderheden - anderhalf miljoen mensen, slechts enkele procenten van de staatsbevolking - vormden geen factor van politieke betekenis. Weliswaar had Italië in het Verdrag van St. Germain-en-Laye gebieden met aanzienlijke minderheidsbevolkingen - 630.000 van de 1,4 miljoen nieuwe staatsburgers - mogen annexeren, maar het gaf de Geallieerden te kennen dat hun culturele rechten als vanzelfsprekend gegarandeerd waren op grond van de humanistische, liberale en democratische tradities van de Italiaanse staat, zoals ze verankerd lagen in zijn grondwet. Het was dus onnodig daarover garanties aan buitenlandse mogendheden af te geven - en bovendien zou dat een inbreuk betekenen op de Italiaanse soevereiniteit.

De *Nuovo Ordo* die na de fascistische machtsovername in 1922 werd ingevoerd, gaf daaraan echter een andere uitleg. In de nieuwe visie op de minderheden heetten zij nu historische restanten van vroegere barbaarse invasies op al sinds de Oudheid Italiaanse grond - in de woorden van Mussolini: *una reliquia etnica*. Het nieuwe fascistische Italië zou aan de Beschaving niet minder dan verplicht zijn om deze politiek en maatschappelijk achterlijke groepen op te heffen door ze te emanciperen tot staatsburgers en nationale Italianen. Dat moest allerminst als onderdrukking gezien worden; het was juist voor de staat een ereplicht, en voor de betrokken bevolkingen een weldaad en een voorrecht Italiaan te mogen worden, en de afwijzing ervan zou nationale belediging worden die onder de bepalingen van het nieuwe strafrecht diende te vallen.

Met deze ‘nationale vanzelfsprekendheid’ volgde Italië weliswaar de al sinds het einde van de 18de eeuw ook in West-Europa gangbare praktijk, maar die had plaatsgevonden in een andere context en in een periode waarin nationaal bewustzijn nog in een fase van etniciteit verkeerde. De sprekers van ‘regionale idiomen’, zoals Bretonnen, Basken, Corsicanen, Schotten en Welshmen identificeerden zich met de Franse of de Britse natie. De nieuwe Duits- en Slavischtalige minderheden in Italië waren echter geen regionaal-maatschappelijk substraat, maar cultureel en politiek modern geëmanciperde nationale gemeenschappen.

Sinds 10 januari 1926 werden in het Italiaanse strafrecht bepalingen van verbanning en van verlies van het staatsburgerschap opgenomen voor degenen die zich verzetten tegen de *italianisering*. Tienduizenden wachtten dat niet af en weken naar Oostenrijk en Joegoslavië uit.

De uittocht was in 1922 al op gang gebracht door het ontslag van ambtenaren, en vooral van onderwijzend personeel. Ze werd op gang gehouden door fascistische knokploegen, die in vooral Sloveense en Kroatische theaters, cultuurhuizen, uitgeverijen, scholen en bibliotheken

---

⁷⁸ Mendelssohn 1983: 37.

vernielingen aanrichtten en hun bezoekers belaagden. Vergunning tot wederopbouw en herinrichting werd vervolgens door de autoriteiten geweigerd. Aan het einde van de jaren twintig waren ook alle kranten en tijdschriften in de minderheidstalen - zes Duitse en dertien Kroatische en Sloveense - de een na de ander verboden op grond van hun 'valse, tendentieuze en overdreven berichtgeving'. Alleen voor de buitenlandse façade verschenen er door de fascistische partij geredigeerde edities in symbolische oplages. Deze ontwikkeling vond zijn dieptepunt in de strafbaarstelling van het bezit van Sloveense en Kroatische boeken, een verbod dat de politie het recht gaf huiszoeken te verrichten op verdinking van zo'n 'misdrijf'.

Het italianiseringsproces in het onderwijs verliep volgens een strak programma, opgesteld op 5 juli 1923, door de verantwoordelijk minister Tolomei, en uitgewerkt in een aantal taalwetten.

De, naar de onderwijsminister genoemde, *Lex Corbino* verplichtte de lokale autoriteiten in minderheidsgebieden al op 28 augustus 1921 om een geheel Italiaanstalige klas in te richten voor minstens vijftien Italiaanssprekende kinderen. Kinderen moesten op grond van een door de autoriteiten veronderstelde Italiaanse afstamming naar die klassen overgeplaatst worden. De *Lex Gentile* hief op 1 oktober 1923 zulke tweetalige minderheidsscholen op en stond het recht op lessen in minderheidstalen alleen nog facultatief en in naschoolse uren toe aan kinderen van ouders die daarvoor een verzoek moesten indienen. Op 22 januari 1925 werd ook die voorziening ingetrokken. Toen ouders privé-lessen aan huis organiseerden, vielen deze na 22 november van dat jaar onder een strafrechterlijk te vervolgen verbod, wanneer zij niet officieel aangemeld en goedgekeurd waren, een goedkeuring die uitbleef op grond van het gevaar van 'tegen de staat gerichte samenzwering'.⁷⁹ Tot de italianisering van het middelbaar onderwijs werd op 27 september 1923 besloten, te beginnen in de eerste klas en elk jaar uit te breiden met een volgende. In 1928 was dit proces voltooid. Halverwege de jaren twintig waren 550 Sloveense en Kroatische en 379 Duitstalige scholen opgeheven, en anderhalf duizend leerkrachten ontslagen.

Na 23 november 1923 mochten alle ambtelijke en gerechtelijke instanties in de geannexeerde gebieden alleen nog Italiaans als diensttaal gebruiken. Dienstplichtigen en ook ambtenaren (waaronder onderwijzers) uit Zuid-Tirol werden geïsoleerd verspreid over de andere Italiaanse provincies.

Nadat niet-Italiaanse voornamen al langer door de burgerlijke stand geweigerd moesten worden, werden op 10 januari 1926 in Alto Adige en op 7 april 1927 in Venezia Giulia ook familienamen verplicht 'om in hun oorspronkelijke vorm hersteld te worden', als de autoriteiten meenden dat het Italiaanse, maar later in een andere taal 'vervormde', namen betrof. Daarnaast konden de autoriteiten namen gedwongen italianiseren als zij in Italiaanse ogen en oren 'lachwekkend, onzedelijk en ergerniswekkend' leken of klonken. Na de openbare opschriften, werd ook voor inschriften op graven, vanaf 30 september 1927, Italiaans verplicht gesteld.

Het Concordaat van 11 februari 1929 gaf het burgerlijk gezag de mogelijkheid om geestelijken die hun zielzorg niet in het Italiaans verstrekten hun werkzaamheid te verbieden, waarop de Kerk toezegde hen naar elders in Italië over te plaatsen.

Om de italianisering te bevorderen ontwikkelde de overheid grootschalige industrialisatieplannen met de bedoeling een massale trek van Italiaanssprekende arbeiders

vanuit het zuiden op gang te krijgen naar nieuwe arbeiderswijken rond de steden van Alto Adige en Venezia Giulia.

Boerenkolonisatie werd bevorderd door Italiaanse kolonisten te vestigen op de geconfisqueerde grond van boeren die door nieuwe grondbelastingssystemen welbewust in het nauw waren gebracht.⁷⁹

De etnische bevolkingssamenstelling werd echter pas door massale immigratie van industriearbeiders veranderd: in *Venezia Giulia* was al in de jaren dertig een kwart - 180.000 - van de inwoners afkomstig uit overig Italië. Daartegenover stond de uittocht van 100.000 autochtone Slovenen en Kroaten naar Joegoslavië en Amerika. Het aantal Italianen nam in deze provincie door deze migraties van 43 tot meer dan 60% toe.

In *Zuid-Tirol* nam gedurende het Interbellum het aandeel Italiaanse immigranten met 72.000 toe, van 3 tot 25% op het geheel van de bevolking.

Een esthetisch-optische italianisering kwam tot uitdrukking in nieuwe bouwvoorschriften die vooral in Zuid-Tirol een Italiaans, dat wil zeggen mediterrane huizentype voorschreven; een maatregel die overigens tien jaar later ook in Duitsland, en dan in Duitse zin, overgenomen zou gaan worden. Na het verbod op het gebruik van de Duitse taal in overheidsorganen en onderwijsinstellingen, in openbare vergaderingen en in dagbladen kwam, door het bondgenootschap tussen Hitler en Mussolini, een radicale oplossing in zicht: verdragsmatige nationale zuivering. Zij werd voorbereid door de ministers van Buitenlandse Zaken van Duitsland en Italië: Ribbentrop en Ciano, en neergelegd in het *Berliner Protocoll* van 21 oktober 1939. Voor het einde van dat jaar moesten de Zuidtirolers kenbaar maken of zij het Italiaanse staatsburgerschap wilden behouden, wat inhield dat zij daarmee afstand deden van alle culturele rechten en Italiaans als hun enige taal aanvaardden. Degenen die dat niet wilden werden tot buitenlander verklaard en moesten Italië verlaten. 185.000 kozen voor dat laatste, 38.000 kozen voor Italiaans staatsburgerschap en 44.000 weigerden een keuze aan te geven. Eind 1942 waren 80.000 Zuidtirolers over de grens gezet. Een verdere uitvoering van deze verdragsmatige zuivering werd, gezien de oorlogsomstandigheden, in 1943 stopgezet.⁸⁰

6. De Joodse minderheden

Deze paragraaf is ten opzichte van de boektekst ingevoegd. In het boek komt de 'Jodenpolitiek' uitgebreid aan de orde in Hoofdstuk V. Een samenvatting is hier daarom een noodzakelijke aanvulling.

Vóór en tijdens de vredesonderhandelingen die de Eerste Wereldoorlog besloten, vormden de Joden een bijzonder probleem. Zij werden immers door geen staat vertegenwoordigd, en moesten hun belangen door middel van internationale Joodse commissies in het geding brengen. Zij konden hun rechten dus niet in bilaterale verdragen tussen staten verankeren, want zij hadden geen nationale status en konden geen beroep doen op een verdragssluitende staat die hun nationaliteit in volkenrechtelijke zin vertegenwoordigde. Zij waren voor hun rechtsbescherming aangewezen op de grondwetten en de minderhedengaranties, die de nieuwe staten in overleg met en op aanwijzing van de Geallieerden hadden te formuleren.

---

⁷⁹ Leidlmaier 1965: 364, 369-371. Steininger 2003, 9 ff., vermeldt het Tolomei-programma puntsgewijs: 19-12.

⁸⁰ Dörrenhaus 1953: 202-209; de Block 1954: 166-176; Schmitz-Esser 1965: 341, 357-358; Huter 1965: passim; Duroselle 1969: 252; Kos 1974: 49-50; Michaelsen 1984: 168.

De aanwezigheid van Joodse minderheden varieerde van enkele procenten in het westen van Midden-Europa tot 10% in de oostelijke gebieden en liep daar in de grotere steden op tot een derde en in veel kleinere steden in Galicië zelfs tot een meerderheid van de bevolking. Voor deze minderheden waren minderhedenrechten van een andere orde in die zin dat de Joden in alle betrokken opzichten zeer heterogeen waren: in nationale affiniteit, in taalgebruik, in culturele ontwikkeling en in godsdienstige oriëntatie. Behalve wat betreft dat laatste vielen hun identificaties in zeer verschillende mate samen met die van de 'christelijke' nationaliteiten. Een eigen nationaal standpunt werd pas in het zionisme zichtbaar en daarmee samenhangend vormde zich recent een bewust Jiddische identiteit voor een minderheid die zich uitdrukte in eigen talen: het oude Jiddisch in combinatie met het nieuwe Hebreeuws.

Joodse zionistische en socialistische organisaties probeerden nu op grond van het op 25 oktober 1918 door hen opgestelde 'Manifest van Kopenhagen', en met een op 18 december naar aanleiding daarvan opgericht uitvoerend comité (het 'Joods Wereldcongres) om de Joodse belangen te vertegenwoordigen in de vredesbesprekingen.⁸¹ Het Wereldcongres kreeg pas gezag toen zijn standpunten werden overgenomen door al in 1906 ogerichte *American Jewish Committee*. Wat na veel memoranda en lange discussies zou overblijven betrof voornamelijk een persoonlijke rechtsbescherming op basis van de grondwet en binnen het voor alle staatsburgers geldende publieke kader van de nieuwe staten. Ook werd naast de christelijke kerkelijke gemeenten de publiekrechtelijke status van de *kehillah*, de lokale Joodse cultusgemeente, erkend in het kader van de grondwettelijke godsdienstvrijheid.⁸²

De Joodse belangen waren overigens niet onder één noemer te vatten. De geëmancieerde en vaak ook gesecculariseerde Joden stelde geen prijs op een behandeling als minderheid en vreesden dat een dergelijke status hun belangen juist zou schaden. Veel en zeker de seculiere Duitse, Oostenrijkse en Hongaarse Joden beschouwden zich als integraal en loyaal deel van de staatsnatie. Dat dit werd betwijfeld zette hen juist aan tot het demonstratief beoefenen van hun nationale trouw. Voor hen was de godsdienstvrijheid die alle Duitsers, Oostenrijkers en Hongaren grondwettelijk genoten, ook voldoende voor hun particuliere religieuze behoeften. Traditioneel-conservatieve Joden verlangden meer: de vrijheid om in het publiek hun leefwijze gerespecteerd te zien, en Joods onderwijs en publicatievrijheid. Politiek manifesteerde zich pas sinds de eeuwwisseling in het zionisme een actieve groep nationalistische Joden. In de Midden-Europese staten waren deze drie hoofdstromen - integrationisten, traditionalisten en zionisten - in ongelijke mate vertegenwoordigd. In Duitsland, Oostenrijk en Hongarije waren de loyale staatsburgers die zich als integrationalisten aan de staatsnatie conformeerden dominant.⁸³ Hun geloofsidentificatie werd marginaal en velen van hun namen afstand tot het Joodse traditionalisme en zeker tot Joods nationalisme. Een stroom 'Ostjuden', Joden die traditionele levensvormen volgden, was in en na de oorlog uit Galicië en Rusland westwaarts gekomen, tot ongenoegen overigens van de geïntegreerde Joden, omdat ze de negatieve stereotypen bevestigden en daarmee het antisemitisme voedsel gaven.⁸⁴ In de volkstellingen van de grote mogendheden had vóór 1919 wel een godsdienstige maar geen etnische of nationale categorie 'Jood' had bestaan. Zij werd wel in de nieuwe staten maar niet in Duitsland en het sterk verkleinde Oostenrijk en Hongarije ingevoerd. Aan Joodse politieke partijen en Joods onderwijs bestond ook na 1918 geen behoefte behalve op priveebasis, vrij en aanvullend op het reguliere

---

⁸¹ Landauer 1924: 101 ff..

⁸² Landauer 1924: 101 ff.; Rappaport 1929/30: 86 ff.; Viefhaus 1960: 138-151, 169-173.

⁸³ Bennathan 1966: passim; Winkler 1981: passim.

⁸⁴ Maurer, T. 1986: passim.

onderwijs.

Het ‘dreigend’ succes van de Joodse integratie voedde in de nieuw staten overigens juist het antisemitisme door de opvallende oververtegenwoordiging van Joden in bepaalde ondernemingssectoren en academische beroepen. Gemiddeld waren vier maal zoveel Joden als student ingeschreven op de universiteiten en dientengevolge waren zij ook minstens driemaal hun bevolkingsproportie in de staatsbevolking aanwezig in medische, farmaceutische, juridische en onderwijzende beroepen. Dat gold ook in de wereld van beroepsgebonden en vrije kunstenaars, en in specifieke sectoren van het bedrijfsleven, want niet alleen het bankwezen maar ook het winkelbedrijf, de voedings-, kleding-, hout- en meubelindustrie waren bovenproportioneel in Joodse handen. Het grootwinkelbedrijf was daarbinnen een belangrijke moderne ontwikkeling.⁸⁵ Na de nationaal-socialistische machtsovername werden in Duitsland in 1933 en in Oostenrijk in 1938 de Joden burgerlijk ontrecht, ontslagen en gaandeweg van hun beroepsposities, pensioenrechten, banktegoeden, bezittingen en bedrijven beroofd volgens de ‘Neurenberger Rassenwetten’.⁸⁶ Velen vluchtten op tijd en wie achterbleef werd in 1941 en volgende jaren naar vernietigingskampen in het bezette Polen gedeporteerd. De politiek tegenover de Joden in het Interbellum wordt per staat gegeven en dan afgesloten met een korte beschrijving van de genocide waarin zij ontaardde. Het overzicht wordt beperkt tot de landen met de grootste Joodse minderheden (zie verder Hoofdstuk VI, ook voor literatuurverwijzingen).

In *Polen*, dat voor de bezetting door Duitsland en Oostenrijk, grotendeels een Russische provincie was, hadden de bezettingsautoriteiten aan Joden locale vrijheid gegeven in het *Gemeindestatut* van 1 november 1916. Daarin was de traditionele autonomie van de Joodse kerkgemeente - *kehillah* - verruimd tot de pers en het onderwijs. Daarvan maakten vooral de socialisten en zionisten op grote schaal gebruik door (vrijzinnige) scholen, cultuurverenigingen en kranten op te richten, met name in Warschau en Łódź.

De Poolse nationale politici die onder de bezetting verantwoordelijkheid droegen voor het locale openbare bestuur, hadden hiervoor al in negatieve bewoordingen gewaarschuwd, en erop gewezen dat een nieuw Polen geen Joodse staat-in-de-staat’ zou kunnen dulden. Hooguit zouden Polen ‘met als persoonlijke achtergrond het Joodse geloof’ geduld kunnen worden in de Poolse nationale gemeenschap.⁸⁷ Weldra zou dit standpunt door de Poolse nationale regeringspolitiek uitgangspunt gaan worden. Nationale minderheden die zich als zodanig wilden organiseren, plaatsten zich zodoende buiten de Poolse staatsgemeenschap.

De Poolse bevrijding, die na het ineenstorten van de Centrale Mogendheden in oktober 1919 begon, werd voor Joden overschaduwd door pogroms. In de uitgebroken chaos wantrouwden alle, elkaar bestrijdende, nationale fracties hun loyaliteit met Polen en verdachten hen van nationaal opportunisme of communistisch internationalisme. De Amerikaanse Joden, van wie er velen uit deze gebieden afkomstig waren, drongen er bij het Congres en bij president Wilson op aan om de instemming met een Poolse soevereiniteit uitdrukkelijk te verbinden aan de voorwaarde van een minderhedenwetgeving. Daarbij riep het ‘Joods Wereldcongres’ de Poolse autoriteiten ook rechtstreeks ter verantwoording, en dat zou de Poolse onderhandelingspositie in de internationale vredesdiplomatie, vooral in Amerikaanse ogen,

---

⁸⁵ Treue 1971: passim.

⁸⁶ Rosenkranz 1967; Bentwich 1967; Barkai 1988: passim; Genschel 1966: passim; [Wikisource: Nürnberger Gesetze – Quellen und Volltexte](#).

⁸⁷ Korzec 1980: 56-62; Zechlin 1969: 193-197, 208-217.

verzwakken, wat bij de Poolse nationalistenvolgens nog meer kwaad bloed zette.⁸⁸ Met hun Duitstaligheid en hun internationalisme werden veel gesecculariseerde Joodse intellectuelen, weinig minder dan de etnisch-Duitse minderheid zelf, als een ‘germaniserend gevaar’ ervaren, een gevoel dat door de Duits-Joodse politieke samenwerking in de *Sejm* in de jaren twintig versterkt werd. Veel oudere intellectuelen hadden vóór 1919 aan Duitse en Oostenrijkse universiteiten gestudeerd, maar de jongere generatie kon niet langer als crypto-Duitser worden nagewezen, omdat zij haar opleiding nu aan Poolse universiteiten gingen zoeken. Echter, zij paste evengoed, als ‘kapitalist’ of ‘communist’, in de Poolse gedachte van een Joods internationaal wereldcomplot, dat de nationale Poolse en daarmee verbonden rooms-katholieke identiteit bedreigde.

Politiek manifesteerden de Joden zich in Polen, als in geen ander Midden-Europees land, en daaruit sprak dan ook hun geringe mate van integratie in de Poolse staatsgemeenschap. Joodse partijen bestreden elkaar zelfs in het parlement, de *Sejm*, met uiteenlopende concurrerende oplossingen: van integratie in een gesecculariseerde Poolse staatsgemeenschap tot handhaving van orthodox-religieus getto-isolement, en van socialistisch internationalisme tot zionistisch nationalisme met als vooruitzicht de emigratie naar Palestina. De arme massa bleef gebonden aan de Joodse traditionele gemeenschap, en als zij koos ging haar stem naar orthodoxe partijen. De goed georganiseerde Bundisten, socialistensinds 1902 verenigd in de *Arbejterbund* voor de Joden in Litouwen, Polen en Rusland, bleef na 1919 de belangrijkste Joodse partij. Zij wees integratie niet principieel af.

De Poolse marginaliseringspolitiek ten opzichte van de minderheden reduceerde overigens ook de parlementaire vertegenwoordigingen van de Joodse partijen. Zoals hierboven al aangegeven zakte het aantal Joodse parlementariërs van 8% tot 2%, ofwel van drie-kwart tot een vijfde van hun proportie (11%) in de bevolking.⁸⁹

Een klein deel van de gesecculariseerden koos voor assimilatie in de Poolse nationale identiteit, en combineerde dat soms met een overgang tot het rooms-katholicisme. Bij de oprichting van de Poolse staat hadden zij een basis in de 8% Joden die in de eerste volkstelling Pools als moedertaal opgaven. Dat zou wellicht een kwart hebben kunnen worden want bij dezelfde gelegenheid gaf 24% van de Joden de Poolse nationaliteit als de hunne aan. Zij waren vooral talrijk in Warschau en in het voormalig Oostenrijkse en in het Pools bestuurde Galicië, waar een betrekkelijk liberaal klimaat al een halve eeuw lang de assimilatiemogelijkheden had verruimd, met name in de steden Krakau en Lemberg/ Łwów.⁹⁰

De eerste antisemitische maatregel had het nieuwe Polen al in het tweede jaar van zijn bestaan - 1920 - genomen met een wet die de zondag als verplichtte winkelsluitingsdag aangaf. Joodse winkeliers moest nu twee wekdagen dicht gaan. Vooral Dmowski’s nationale democratie (ND, *Endecja*), die even anti-Duits als anti-Joods was en het Italiaanse fascisme als inspiratiebron zag, dreef het antisemitisme op. De extreme ND kon echter geen blijvende coalitiebasis vinden en in de chaos die dreigde te ontstaan pleegde maarschalk Piłsudski in 1926 een coup waarmee hij met zijn *Sanacja* (zuivering) voor meer dan een decennium een autoritaire eenheidsregering vestigde.

---

⁸⁸ Lungreen-Nielsen 1979: 299-302, 341-348; Korzec 1980: 75-85.

⁸⁹ Castellán 1974: passim; Marcus 1983: part III, geeft een gedetailleerd overzicht van deze politieke stromingen; Kurek 2012: 289 ff., voorafgegaan door een historisch overzicht.

⁹⁰ Mendelssohn 1983: 29-31; Marcus 1983: part III, geeft een gedetailleerd overzicht van deze politieke stromingen.

Haar uitgangspunt was een multiculturele maar niet een multinationale samenleving. Onder druk van de publieke opinie moesten discriminerende antisemitische programmapunten in het beleid opgenomen worden, zoals de beperking van het aantal Joden in ambtelijke functies tot 2%, dat was een vijfde van hun proportie in de staatsbevolking. In Warschau, waar zij een derde van de stadsbevolking vormden, werd hun aantal in de gemeentelijke publieke diensten bij uitzondering tot een tiende verlaagd. Was in 1921 nog een kwart van de studenten van Joodse afkomst geweest⁹¹, hun inschrijving werd sindsdien steeds meer bemoeilijkt, in 1935 geblokkeerd met een algemene *numerus clausus*, die het aantal Joden onder de studenten in 1938 tot 9% had verminderd.⁹²

De beroepstakken waarin Joden domineerden, omvatten meer dan 40% van de Poolse industriële werkgelegenheid, en in fijnmetaal-, hout-, papier-, bouwmaterialen-, voedsel- en kledingindustrie meer dan de helft. De verkoop van accijnsbelaste goederen werd nu aan noodzakelijke vergunningen verbonden, die bij voorkeur aan etnisch-Poolse fabrikanten, winkeliers en handelaren verleend werden. De boycot van Joodse producten en winkeliers, verlaagde tot het einde van het Interbellum het Joodse winkelbestand met een kwart, terwijl het 'christelijke' aandeel daarentegen verdrievoudigde. Ook de licenties voor artsen-, apothekers- en advocatenpraktijken werden voor Joden beperkt.⁹³ De economische crisis na 1929 en de discriminerende maatregelen dwongen Joodse ondernemingen en winkels tot sluiting, en medische en advocatenpraktijken tot opheffing. Dat werd in nationalistische kranten als een overwinning gevierd, en soms begeleid door demonstratieve dankmissen in de plaatselijke kerken.⁹⁴

Als structurele oplossing van 'het Joodse probleem', kwamen de programma's, eerst van de ND en sinds 1936 ook in die van de regering, met voorstellen om de te groot geachte Joodse minderheid te door emigratie 'verminderen'. Assimilatie werd afgewezen omdat het de vermomming zou betekenen van in wezen als nationaal illoyaal beschouwde Joden. Dit radicale plan werd gedeeld door zionisten, die onder hun voorman Jabotynski mee wilden werken aan de emigratie van om te beginnen 750.000 Poolse Joden naar Palestina. Alleen ontbraken daartoe voorlopig nog de middelen.⁹⁵

Aan een Poolse *Judenpolitik* kwam een einde toen het land werd bezet door Duitsland, het westen en het midden in 1939 en het oosten in 1941. De vlucht van enkele honderdduizenden Joden naar het door de Sovjet-Unie bezette oostelijk deel bracht ze voorlopig nog redding. Toen het oosten van het land in 1941 ook door Duitsland werd bezet, vluchtten van daaruit een miljoen Poolse Joden verder oostwaarts.⁹⁶ Achterhaalden en achtergeblevenen werden geëxecuteerd dan wel geïnterneerd in getto's en tot dwangarbeid gedwongen. Om in de volgende jaren alsnog naar de vernietigingskampen gevoerd te worden.

---

⁹¹ Zij concentreerden zich in de juridische en medische faculteiten, en waren aan de wiskundige en natuurkundige faculteiten zelfs een aanzienlijke meerderheid. Na verloop van een decennium werkte dat door in de academische beroepspraktijken: in de advocatuur, het notariaat, onder de apothekers en in de journalistiek was een kwart van Joodse afkomst, en onder de medici de helft. Marcus 1983: 66-67, 145-163; Mendelsohn 1983: 27; voor het jaar 1939 geeft Modras 1994: 294-296 de volgende getallen 60% van de tandartsen, 55% van de advocaten, 35% van de artsen, 30% van de apothekers.

⁹² Rothschild 1974: 33; Heller 1980: passim; Korzec 1980: 256; Marcus 1982: 99-121, 343-344; Mendelsohn 1983: 73-75; Modras 1994: 29-36, 298, 305.

⁹³ Korzec 1980: 164, 289; Mendelsohn 1983: 42-43.

⁹⁴ Meyer et.al. 1953: 209-211; Castellán 1974: 197-198; Marcus 1982: 302-343; Modras 1994: 309, 312-314.

⁹⁵ Rappaport 1929/30; Jakubowicz 1930/1; Meyer 1953: 224.

⁹⁶ Levin 1990: passim.

In *Hongarije* was het fascisme onder een reeks reactionair-aristocratische regeringen ongestoord tot een stabiele politieke kracht uitgegroeid.

In 1919 namen communisten, en onder hen vele Joden, het gezag over in Hongarije. Béla Kun riep een 'radenrepubliek' in de regering waarvan veel Joden zitting namen. De vervolging van de communisten, nadat deze republiek eind dat jaar met geweld was ontbonden, zou vervolgens vooral op de Joden in het algemeen afgerekend worden, maar de aanwezigheid van veel Joden in de Hongaarse sociale en economische elite kon de discriminatie weer enigszins afremmen, overigens niet dan nadat een *numerus causus* voor Joodse studenten aan de universiteiten was afgekondigd. In 1925 was hun aantal gedaald van een kwart tot 8%.⁹⁷ Dat kon nog niet meteen invloed krijgen op de Joodse aanwezigheid in het ondernemings- en beroepsleven. Joden hadden in de volgorde 20 tot 60% aandeel in de kunstenaars, journalisten, wetenschappers en vrije medische, farmaceutische en juridische beroepsbeoefenaren. De Hongaarse fabrikanten waren voor bijna de helft en de winkeliers in grote meerderheid van Joodse afkomst totdat Gömbös' fascistische en rassistische 'eenheidspartij' in de jaren dertig in de regeringsmacht ging delen. Op 29 mei 1938 werd een wettelijke beperking tot 6% - het bevoeringsaandeel - afgekondigd voor de productie- en handelslicenties aan firma's, en voor de verkoopvergunningen aan winkels van Joden. Daarna vond een proces plaats zoals zich ook in de andere Midden-Europese bondgenootstaten ontwikkelde: vanaf 8 augustus 1941 werden de Neurenberger Rassenwetten ingevoerd, met als gevolg huwelijkverboden en bezitsonteigeningen van bedrijven, huizen en grond. Het grootgrondbezit was voor 20% in Joodse handen geweest en leden van de regerende partijen werden nu de nieuwe eigenaren. Ook de laatste Joodse ambtenaren werden ontslagen en werkloze Joden kregen de verplichting tot staats-arbeidsdienst, terwijl Joodse dienstplichtigen in aparte legeronderdelen voor dienst aan het Oostfront werden geplaatst. In totaal waren 100 tot 120 duizend Joodse mannen betrokken bij deze dwangarbeid. De helft zou dat niet overleven.⁹⁸ Dat duurde tot op 19 maart 1944 wanneer de extreem-fascistische 'Pijlkruisers' (*Nyilaskeresztes Párt*) de macht overnamen met behulp van de SS en het leven van de Hongaarse Joden niet langer beschermd was. Na massa-executies werden de meeste overlevenden in samenwerking met de SS naar Auschwitz gedeporteerd. Alleen in de hoofdstad konden velen onderduiken tot de komst van het Sovjetleger.

In *Tsjechoslowakije* hadden de Joden een zeer uiteenlopende staatkundige geschiedenis en daarmee varieerden ze tussen het Duits-Oostenrijks *Reformjudentum* en het Galicische chassidisme. Boheemse en Moravische Joden hadden zich grotendeels binnen de Duitstalige cultuurgemeenschap geëmancipeerd. In de nationaliteitenstrijd tussen Tsjechen en (Sudeten-)Duitsers waren velen van hen in het Tsjechisch taalgebied, met name in de hoofdstad Praag, om redenen van opportuniteit overgestapt naar het Tsjechische kamp. Die keuze versterkte zich na 1918. Anders dan in de Oostenrijkse tijd, voerde de nieuwe staat de categorie Jood in de volkstellingen in en gaf Joden daarmee de mogelijkheid om zich makkelijker los te maken van de cultureel-Duitse identiteit. In de jaren dertig waren er in de Tsjechische provincies al meer Tsjechische dan Duitse Joden en laatsten deden geen beroep op taalrechten. De Duitstalige Joden daarentegen sloten zich bij de andere Duitsers aan in hun belang bij Duitse culturele en

---

⁹⁷ Barany 1974: passim.

⁹⁸ Meyer 1953: 373-377, 394; Katzburg 1981; Mendelsohn 1983: 112-124; Hilberg 1985 II: 802-808; Crampton 1994: 174-176. NB. De tegen de Joden gerichte maatregelen waren ook in de annexatiegebieden van toepassing: vanaf 1939 in zuidelijk Slowakije en de Karpathen-Oekraïne, vanaf 1941 in de Vojvodina en in noordelijk Transsylvanië. In 1944 kwamen dat laatste gebied en de Karpathen-Oekraïne rechtstreeks onder Duitse bezetting waardoor de SS de *Endlösung* hier nog op het laatst van de oorlog radicaal kon uitvoeren.

taalrechten. Tegelijk koos ook ongeveer een derde van de Joden ervoor zich als zionistische nationale minderheid te laten registreren.⁹⁹

De Joden in de Slowaakse provincies en de Karpathen-Oekraïne hadden zich kunnen emanciperen in het Koninkrijk Hongarije, waar overigens het gemagyariseerde reform-Jodendom, behalve in de steden van het eigenlijke Hongarije, nooit toonaangevend was geworden. Traditionalisme en orthodoxie hadden de Hongaarse assimilatie getemperd. Na 1918 besloot een tiende van de Slowaakse Joden zich toch nog nationaal als Hongaar te blijven beschouwen. Maar iets meer dan de helft van de Slowaakse en negen op de tien Karpathen-Oerkaiense Joden noemde na 1919 hun nationaliteit 'Joods' en deed daarmee een beroep op een eigen nationale minderheidsstatus. Die keuze was niet per se zionistisch gemotiveerd. Vooral de Joden in de Karpathen-Oekraïne behoorden bij het chassidische Jodendom van Galicië en de Oekraïne.¹⁰⁰

De Tsjechoslowaakse republiek heeft in het Interbellum het antisemitisme weten te beperken. De Joodse oververtegenwoordiging in vrij gevestigde academische beroepen en onder de industriële ondernemers, die twee tot drie maal zo hoog was als hun proportie in de bevolking (2,5%), werd niet met wettelijke maatregelen tegengewerkt. Binnen de nationaal dissidente provincies Slowakije en de Karpathen-Oekraïne, waar hun aandeel in de bevolking aanzienlijk hoger (resp. 100.000 of 5% en 80.000 of 15%) was, werden zij als intermediairs gezien door hun kennis van Duits, Hongaars, Slovaaks en Roetheens.¹⁰¹

De Tsjechische provincies werden in 1939 een protectoraat (Bohemen en Moravië) van het Grootduitse Rijk. De 90.000 nog niet gevluchte Joden ondergingen het lot van de Duitse en Oostenrijkse Joden. Slowakije werd een vazalstaat en bondgenoot van Duitsland en conformeerde zich in 1941 aan de Neurenberger wetgeving. Op 5 mei 1942 kwam met Duitsland een uitleverings- en deportatieverdrag tot stand, dat het daaropvolgende jaar werd uitgevoerd door de Slowaakse Hlinka-gardisten (*Hlinkova Garda*), die de Joden interneerden en op transport stelden naar de vernietigingskampen, dat wil zeggen dat ze aan de grens werden overgedragen aan de SS. In de Karpathen-Oekraïne, sinds 1939 (weer) onder Hongarije, werden pas in 1944, na de fascistische machtsovername, de Joden gedeporteerd naar Auschwitz.¹⁰²

De situatie in *Roemenië* was voor de rechtspositie van de Joden vanaf het begin slechts. Al decennia lang weigerde dit land van elders, dat wil zeggen uit Rusland, afkomstige Joden het staatsburgerschap toe te kennen. Slechts een kleine elite van enkele procenten had op grond van goede relaties met de bureaucratie en de politieke leiders dat staatsburgerschap vóór 1919 verkregen. Omkoping was daartoe vaak het middel. Nadat in 1919 grote gebieden geannexeerd waren, wilde Roemenië een half miljoen daar woonachtige Joden, twee maal zoveel als er in de Regat woonden, uitsluiten van het staatsburgerschap. Het betrof de nieuwe, voorheen Russische, Hongaarse en Oostenrijkse provincies: Bessarabië (Moldavië), Transsylvanië, en de Boekovina. Met name de Verenigde Staten oefenden al voor de oorlog druk op de Roemeense regering uit om alle Joden in haar staatsburgerschap op te nemen. Op 9 december 1919 kon het verdrag tussen

---

⁹⁹ Rozenblit 1983, Schorske 1986, Cohen 1988 en Kieval 1988.

¹⁰⁰ Jahn 1971: 62, 71; Filep 2013: 167-185. tussen 1922 en 1932 tussen van 1921 tot 1931 namen onder de Joden in Slowakije de zich Tsjechoslowaak noemenden toe van 22 tot 32%: die zich Hongaar noemden, namen af van 17 tot 7% en die zich Duitser noemden bleven op een aantal van 7%. De 'nationale' Joden gehielden 54%. De laatsten - sterk aanwezig onder de orthodoxen - vormden overigens in de Karpathen-Oekraïne 88% van het totaal.

¹⁰¹ Meyer 1953: 52-56; Stölzl 1973 en 1974; Iggers 1988.

¹⁰² Lipscher 1980: passim.

de Geallieerden en Roemenië pas getekend worden en de toegezegde gebiedsannexaties pas als geldig erkend worden, omdat toen de staat aan deze voorwaarde voldeed.¹⁰³ De uitvoering ging echter moeizaam, en de *Lex Marzescu* beperkte in 1924 het Roemeense staatsburgerschap opnieuw, nu tot degenen die vóór 1919 al in het geannexeerde gebieden gedomicilieerd waren, en daarmee werden velen staatloos wanneer zij dat niet konden aantonen of na 1918 voor de revolutie uit Rusland waren gevlucht.

Het verschil tussen de Joden in de verschillende provincies was aanzienlijk. De Transsylvaanse Joodse bovenlaag had de Hongaarse identiteit aangenomen en deelde wanneer zij daaraan vasthield na 1918 in de discriminatie van de Hongaarse minderheid. Dat gold ook de Joodse stedelijke bovenlaag in de Boekovina die Duits van cultuur en taal was. De massa van de Joden in deze geannexeerde provincies was echter orthodox en traditionalistisch en deelde een chassidische levenswijze met de zogenaamd Russische Joden in de geannexeerde provincie Bessarabië (Moldavië).

De culturele en nationale integratie van de Roemeense Joden moest in 1918 nog beginnen. Om te voorkomen dat de voorheen 'Hongaarse' Joden in Transsylvanië en in het Banaat, de 'Oostenrijkse' Joden in de Boekovina en de 'Russische' Joden in Bessarabië (Moldavië) zich als Hongaar, Duitser of Rus zouden laten registreren, en die minderheden statistisch zouden gaan versterken, oefenden de autoriteiten druk uit om in de volkstellingen voor een eigen nationaliteit te kiezen. Meer dan negen van de tien Joden deed maakte die keuze dat waarmee culturele en taalrechten buiten beschouwing bleven want deze Joden drukten zich uit in het Jiddisch, Hongaars, Duits of Russisch, en de Sefardië in de *Regat* ook in het Ladino (Spaans). Aan de universiteiten werden Joden gemolesteerd en geboycott vanwege hun bovenproportionele aanwezigheid: onder de Roemeense bevolking telden zij ruim 4% maar zij maakten ruim 16% uit van de universitair ingeschrevenen, en in de medische en farmaceutische faculteiten liep dat op tot een derde. Politieke partijvorming bleef uit, en de Joden stemden op liberale Roemeense, en - in Transsylvanië - op nationaal-Hongaarse partijen; pas in 1931 zou ook een zionistische partijcombinatie een paar zetels in het parlement weten te verwerven.¹⁰⁴

De antisemitische maatregelen werden conform de Roemeense bestuurscultuur voorlopig halfslachtig doorgevoerd. Joodse ambtenaren waren allang ontslagen toen in 1937 ook de toelating tot de universiteit werd beperkt en de vergunningen voor Joodse advocaturen werden ingetrokken. Om greep te houden op de toenemende straatteerur van de Roemeense legionairs en falangisten tegen Joodse bedrijven en winkels ging de autocratische koninklijke regering er bij wet van 21 januari 1938 toe over om een derde deel van de Joden het staatsburgerschap te ontnemen, omdat zij dat voor 1918 niet hadden bezeten. Samen met de Joden die het staatsburgerschap nooit gekregen hadden, was nu de helft van het Roemeense Jodendom staatsburgerlijk rechteloos. De vergunningen voor het produceren van goederen, het drijven van handel en het uitoefenen van een vrijgevestigde academische praktijk, werden vervolgens voor Joden ingetrokken, en zo raakten zij allen afhankelijk van de staatsarbeidsdienst, waarvoor zij zich per 4 december 1939 beschikbaar moesten houden. De antisemitische wetgeving breidde zich op 8 augustus 1940 uit tot een verbod op 'gemengde' huwelijken. Het nu in zijn geheel onteigende Joodse bezit werd geschat op een derde van het Roemeense nationale vermogen: 41.000 huizen, 113.000 ha. grond en de helft van aan ondernemingen moesten ~~en~~ tegen lage, soms symbolische prijzen aan aanhangers van het regime verkocht worden. Op 5 september werd de koninklijke dictatuur omvergeworpen en vervangen door een coalitie van militairen

---

¹⁰³ Cargher 1918: passim; Viefhaus 1960: 49-56, 223-224; Mendelssohn 1983: 183-184.

¹⁰⁴ Mendelssohn 1983: 189-202; Gidó 2009: passim; Cârstocea 2014: passim.

onder maarschalk Antonescu die zich verbond met de extreem-fascistische en antisemitische ‘IJzeren Garde’ (*Garda de Fier*). Op 27 maart 1941 bepaalde zijn regering dat Joden hun huizen voor aangewezen getto’s dienden te verlaten.

Toen de Roemeense autoriteiten in september 1940, volgens de een jaar eerder gemaakte afspraken in het door Hitler en Stalin overeengekomen Ribbentrop-Molotov-pact, gedwongen werden de noordelijke Boekovina en Bessarabië (Moldavië) aan de Sovjet-Unie af te staan, richtten zij bij hun vertrek pogroms aan uit woede over de opluchting die de daar wonende Joden demonstreerden. Toen Roemenië deze gebieden in juli 1941, in het kielzog van de Duitse inval in de Sovjet-Unie, weer in bezit nam, ging dat opnieuw gepaard met pogroms en en massa-executies door Roemeense milities. Velen wachtten dat niet af en vluchtten de Sovjet-Unie in. De achtergeblevenen werden in de Boekovina door de Duitse *Einsatzgruppe D* en in Bessarabië door een Roemeens *Esalon Special* in razzia’s standrechtelijk geëxecuteerd, de overlevenden geïnterneerd naar kampen in het naburige Transnistrië, waar zij zouden omkomen. In totaal onderging de helft van de Roemeense Joden dat lot, grotendeels onder verantwoordelijkheid van de Roemeense staat. De regeringsbeslissing om de Regat-Joden naar vernietigingskampen in Polen te deporteren werd weliswaar voorgenomen maar uitgesteld en achterhaald door de invasie van het Sovjetleger.

Inmiddels was de noordelijke helft van Transsylvanië in 1941 onder Hongaars gezag gekomen. De 165.000 Transylvaanse Joden deelden het lot van de Hongaarse. Zij werden onteigend en ontrecht en in getto’s geconcentreerd van waaruit zij dwangarbeid moesten verrichten. Incidenteel vonden massa-executies plaats wanneer deze arbeid buiten de Hongaarse grenzen verricht moest worden. In mei 1944 werd in Transsylvanië het gezag door de SS overgenomen en samen met Hongaarse extreem-fascisten organiseerden zij de deportatie naar Auschwitz.¹⁰⁵

In de *Baltische staten* leefden grotere Joodse minderheden in Litouwen en zuidelijk Letland. In Litouwen werd kort na 1919 een discriminerende wetgeving ingevoerd tegen de Joodse oververtegenwoordiging van twee tot driemaal hun bevolkingsaandeel aan de universiteiten en in vrije en intellectuele beroepen, en dan vooral de medische en juridische beroepen waarbinnen zij de helft uitmaakten. Met een *numerus clausus* voor Joodse studenten slaagde het om hun aantal tot 1935 met de helft tot 16% terug te dringen.

Ook de aanwezigheid van Joodse handelaren, winkeliers en ambachtlieden - meer dan driekwart van de commerciële sector in de Litouwse economie was aanvankelijk in handen van Joden - zou aangepakt worden op een wijze die grote overeenkomst vertoonde met de Poolse Jodenpolitiek. Daarnaast werd het grondwettelijk gegarandeerde Joodse onderwijs tegengewerkt door aan de overheidssubsidiëring zware eisen te stellen.¹⁰⁶

Als Litouwen in 1939 in het kader van het pact tussen Stalin en Hitler (‘Molotov-Ribbentropact’) een Sovjetrepubliek wordt, gaan Joden in de nieuwe communistische vazalregering een grote rol spelen. Wanneer deze regering in de zomer van 1941 moet vluchten voor de Duitse invasie, worden ze daarop afgerekend door Letse en Litouwse fascistische milities in massale razzia’s en met executies. Vlak voor het binnentrekken van de Duitse troepen werd daar al mee begonnen. De Baltische fascistengroepen kregen van de bezetters de vrije hand en

---

¹⁰⁵ Meyer 1953: 495-509; Lavi 1974: 181,183; Mendelssohn 1983: 202-210; Ancel 1988: passim; Ofer 1996: passim; Iancu 1996: passim; Roemeense voorstellingen van zaken en statistische opgaven zijn gecorrigeerd door de *International Commission on the Holocaust in Romania*, 2005; Gidó 2009: 21-27.

¹⁰⁶ Myllyniemi 1973: 33 (n.b. voorlopige statistische opgaven); Mendelssohn 1983: 225-238.

negen van de tien Baltische Joden werden in 1941 en 1942 omgebracht.¹⁰⁷

In de *Sovjet-Unie* zouden religieuze kwesties na 1917 principieel buiten de orde gesteld worden. Het communisme leek daarmee voor de Russische Joden de definitieve weg naar de seculiere emancipatie te worden. Dat was dan overigens uitsluitend een individuele keuze, want de Joden die hun identiteit wel wilden bewaren, kregen niet de mogelijkheid de daarvoor noodzakelijke gemeenschapsvoorzieningen te onderhouden. De nationaliteiten¹⁰⁸ in de Sovjet-Unie kregen volgens de leninistische beginselen een zelfstandigheid die varieerde van autonome districten tot eigen Sovjetrepublieken, waarin de nationaliteiten, op basis van hun traditionele achtergrond en volgens hun eigen taal, de eerste stap konden zetten in de ontwikkeling naar een gezamenlijke cultuur van de arbeidersklasse. De Joodse nationaliteit was daarvan echter uitgezonderd, omdat zij primair als een religieuze etniciteit werd beschouwd, en religiositeit in de leninistische nationaliteitenpolitiek geen relevante basis voor bestuurlijke organisatie kon zijn. Godsdienstbeleving werd verboden en hooguit in enkele uiterlijke vormen als folklore toegestaan. Onder dat verbod viel dan ook alle Joodse onderwijs. *Pro forma* werd in 1928 wel een klein autonoom district - Birobidsjan - in het Siberische Verre Oosten ingericht, maar daar verbleef nog geen procent van alle Sovjetjoden.

Veel Joden assimileerden zich echter met zoveel politiek élan dat zij in hun Witruisische en West-Oekraïense (Galicische) woongebieden een kwart gingen vormen van het partijkader, terwijl hun bevolkingsaandeel daar een tiende bedroeg. Dat riep het traditionele antisemitisme weer wakker, al moest het nu in politiek correcte vormen worden vertaald in de verdenking van ‘trotskistisch kosmopolitisme’. Aan de stalinistische politieke zuiveringen zouden Joden vervolgens meer dan evenredig ten prooi vallen.

Nadat alle Joodse religieuze en onderwijsinstellingen onmiddellijk na de revolutie verboden waren, werden twintig jaar later - in 1938 - ook de seculiere Jiddische kranten en theaters door zo'n verbod getroffen. Met het uiteenvallen van het gemeenschapswezen en het onderwijsverbod stierf ook het Jiddisch in snel tempo uit. Aan het einde van de jaren twintig sprak nog driekwart van de Sovjetjoden Jiddisch als moedertaal, en in elke volgende generatie zou hun aantal halveren. Ten einde hen echter te kunnen blijven waarnemen en achterhalen, en in perioden van antisemitische overheidsagitatie te kunnen intimideren, dwongen de autoriteiten Joden in hun identiteitspapieren niettemin een eigen ‘nationale’ identiteit te blijven dragen. Daarmee kregen zij de lasten van de nationale minderheidsstatus te dragen, zonder er de rechten van te kunnen genieten zoals de bewoners van de nationaal-autonome republieken en districten.¹⁰⁹

De Duitse bezetting van het westen en zuiden van de Sovjet-Unie werd voorafgegaan door de vlucht van vele honderdduizenden, vooral ook Joden. De achterblijvers viel het lot van de Midden-Europese Joden ten deel: massa-executies, gettoïsering en deportatie naar vernietingskampen. De *SS Einsatzgruppen* voerden de vernietiging uit met de medewerking van lokale *Hilfswilligen*.¹¹⁰

---

¹⁰⁷ Mendelsohn 1983: 243-252; Vestermanis 1990: passim..

¹⁰⁸ In de Leninistische minderhedentheorie werd geen onderscheid gemaakt tussen nationaliteit en etniciteit. De eerste stap van de emancipatie tot proletarisch wereldburger diende zich te voltrekken in een fase waarin de arbeiders zich eerst de dusver burgerlijk-nationale cultuur van de samenleving, waarvan zij de basis vormden, eigen moesten maaken door haar te proletariseren. De ‘arbeiders-nationale’ identiteiten zouden zich vervolgens met elkaar verbroederen, geheel in tegenstelling tot het exclusieve en agressieve nationalisme van de burgerlijk-imperialistische staten die Europa in de Eerste Wereldoorlog hadden gestort.

¹⁰⁹ Goldelman 1972: passim; Gitelman 1972: passim; Arad 1991: passim.

¹¹⁰ Dobroszycki en Gevock 1993: passim.

Het opvallend grote aandeel van de Midden-Europese Joden in de intelligentsia en de genoemde werkgelegenheidssectoren moet niet de aandacht wegnemen van het bestaan van een Joods proletariaat. Drie van de vier Joden, in Polen en Roemenië zelfs vier van de vijf, verkeerde in verpauperde omstandigheden, als werkloze, kleine zelfstandige of ‘intellectueel proletariaat’.

Dat neemt niet weg dat in het Interbellum in Midden-Europa een opvallende Joodse elite bestond, met een bijzonder groot aandeel in het ‘nationale vermogen’. Het Midden-Europese antisemitisme was gefixeerd op deze rijkdom en op de macht die zou berusten op ‘het Joodse netwerk’, dat werd geacht niet alleen de rijke met de arme Joden, maar ook de Joden over de staatsgrenzen heen met elkaar te verbinden. Daarmee werd dit netwerk gezien als een antinationaal en staatsondermijnend complot, en de ‘Joodse’ rijkdom als een groepsbezit ten voordele van alle Joden. Daarmee konden ‘de Joden’ ook tot een buiten de staatsgemeenschap staande groep gedefinieerd worden, en hun grote aandeel in het nationale vermogen geen bijdrage meer aan de nationale welvaart, maar een ‘egoïstische en parasitaire verduistering’ van staats- en gemeenschapsgeld.

Reeds aan het einde van de 19de eeuw hadden de antisemitische politici en een antisemitische pers radicale ‘oplossingen voor het Joodse probleem’ naar voren gebracht: onteigening en uitwijzing. Waar dit toen nog als beeldspraak opgevat kon worden, zou het zich in de nieuw opgerichte staten gaandeweg ontwikkelen tot feitelijk beleid. In de jaren twintig steunde het politieke antisemitisme op een vijfde van de kiezers. Maar hun partijen groeiden in de jaren dertig van een luidruchtige minderheid uit tot deelnemers in regeringscoalities, en kregen zo de kans om hun retoriek tot werkelijkheid te maken.

De antisemitische gevoelens in het Interbellum getuigden van een paranoïde instelling van de nieuwe staatsgemeenschappen, die te verklaren is uit de zwakte van hun staatsconstructie, en uit het falen van de pogingen en de onwil om deze op een nationale sociale en economische integratiepolitiek te baseren. Behalve staatsnationalistische angstgevoelens waren er echter ook feitelijke omstandigheden die bijdroegen tot de ervaring van een ‘Joods probleem’. Deze vloeiden voort uit een bovenproportioneel aandeel van Joden en zelfs hun dominantie aanwezigheid in belangrijke maatschappelijke en economische sectoren: de academische beroepen en het moderne industriële ondernemerschap.

In de nieuwe Midden-Europese staten vulden de intellectuele beroepsplaatsen zich in de medische, farmaceutische, juridische, journalistieke en literair-artistieke branches voor één vierde tot de helft met Joden, wat betekende dat zij in deze beroepssectoren vijf tot tien maal talrijker aanwezig waren dan op grond van hun relatieve bevolkingsaantal verwacht kon worden.¹¹¹

Hierdoor kwamen zij ook geïsoleerd te staan in de samenleving, die zichzelf na 1919 meer dan ooit als nationaal wilde zien en dat demonstreerde met het buiten werking stellen van de grondwettelijke staatsburgerlijke gelijkheid voor de nationale en religieuze minderheden, in het bijzonder de Joodse. Met wettelijke maatregelen wilden de nationale regeringen het numerieke Joodse aandeel in de genoemde beroepsgroepen en sectoren terugdringen tot hun proportie in de bevolking.

De minderhedenpolitiek tegenover de Joden onderscheidde zich door de nadruk op het

---

¹¹¹ Crampton 1994: 147-149.

ondermijnen van hun maatschappelijk positie, vooral die van de hoger opgeleiden, en degenen die met eigen bedrijvigheid in hun levensonderhoud voorzagen. Terwijl individuen en corporaties behorende tot andere minderheden voornamelijk in hun (groot)grondgrondbezit, in hun school- en verenigingswezen, en in hun communicatiemediën werden aangetast, maar zeker niet werden ontmoedigd wanneer zij zich assimileerden om op te gaan in de staatsnatie, ontvingen Joden ook voor hun assimilatie geen erkenning maar wantrouwen. Waar voor de andere minderheden het gebruik van de eigen taal een centrale kwestie was, vond dat geen parallel in de politiek tegenover de Joden. In de ontsporing van die politiek ging het dus niet primair om collectieve maar om persoonlijke discriminatie, en in laatste instantie om de afwijzing van hun aanwezigheid, tenslotte om hun fysieke vernietiging.

(zie verder Hoofdstuk VI, paragraaf 7 en literatuurverwijzingen).¹¹²

Hoofdstuk 7. De mislukking van de supra-nationale ordening in Midden-Europa

De minderhedenverdragen werden door de Volkenbond gegarandeerd, maar in de vorm van een formele toetsing van de wetgeving van de nieuwe staten aan de verdragsteksten in de vredesakkoorden. Derhalve niet op inhoudelijke wijze.

Minderheden, vertegenwoordigd door individuele personen of organisaties, hadden het recht om in de vorm van petitie, met feitelijke evidentie hun bezwaren tegen de praktijk van de overheid van hun staat voor te leggen aan de Volkenbondsraad maar bleven vervolgens als partij buiten de rechtsgang. Hoewel zij bij de vredesverdragen wel als dragers van het volkenrecht waren beschouwd, konden zij echter als partij geen rechtssubject zijn in de verdere rechtsgang, omdat de verdragen tussen staten waren gesloten. In feite waren op deze wijze de minderheden tot rechtssubject van het volkenrecht gedegradeerd, en konden alleen nog staten zich als drager - rechtssubject - van dit recht doen gelden.

Na de inlevering van een klaagschrift, een petitie, stelde de Secretaris-Generaal van de Raad de ontvankelijkheid vast door zowel de indiener als de tekst formeel te toetsen. De indiener moest een loyaal staatsburger zijn; opstandige organisaties wilde de Volkenbond *a priori* uitsluiten. De tekst mocht geen beledigingen of bedreigingen bevatten en moest feitelijk betrokken zijn op de termen waarin de minderhedenverdragen waren gesteld. Was na deze twee toetsen de ontvankelijkheid bepaald dan was in de verdere rechtsgang de rol van de minderheid uitgespeeld. Zij werd niet gehoord en mocht geen getuigenis afleggen en werd van de verdere gang van zaken niet direct op de hoogte gesteld.¹¹³

Wanneer een of meerdere staten - leden van de Raad - de ontvankelijk verklaarde klacht overnam(en) en op de agenda plaatste(n), kon zij in verdere behandeling genomen worden. De aangeklaagde staat kreeg het verzoek maar kon niet verplicht worden om een verweer op te stellen met feitelijke correcties en aanvullingen op de aanklacht.

Vervolgens toetste een 'Commissie van Drie' (raadsleden) de in de aanklacht aangevoerde feiten inhoudelijk aan de verdragstekst. Daartoe mocht nader onderzoek ingesteld worden

---

¹¹² Benz et.al.1991: passim.

¹¹³ Balogh 1928: 235-251.

maar de aangeklaagde staat was niet verplicht daaraan medewerking te verlenen. Teneinde te voorkomen dat het uit te brengen rapport al te zeer een diplomatiek karakter zou krijgen, mochten uiteraard de aangeklaagde staat, maar ook zijn buurstaten geen zitting hebben in deze commissie. Ten slotte werden dan de Volkenbondsraad en de betrokken staat partij in de rechtsgang.

De Raad diende na onderzoek en rapportage in besloten zitting tot een eensluidend oordeel te komen. Dit oordeel omvatte een aanbeveling tot wijziging van wetten en verordeningen, als in strijd zijnde met de verdragsbepalingen, dan wel een verzoek tot stopzetten en eventueel terugdraaien van een ambtelijke of juridische uitvoeringspraktijk. De Raad mocht om zo'n unaniem standpunt te bereiken, eerst onderhandelingen voeren met de aangeklaagde staat. Als er uiteindelijk tussen de raadsleden geen eensluidend oordeel kon ontstaan, was een verdere rechtsgang afgesloten, en werd de zaak geseponneerd.

Een unaniem bereikt standpunt werd aan de voltallige Volkenbondszitting meegedeeld zonder een verplichting tot motivering. Discussie daarover werd niet aangegaan.

Een beroep tegen het oordeel was dan nog mogelijk bij het permanente internationale gerechtshof in Den Haag (*Cour Internationale de Justice*), maar ook alleen aan staten voorbehouden, en voor zover dat beroep de interpretatie en daaruit volgende toepassing van verdragsteksten aanvocht.¹¹⁴

Uit deze bijzonder omzichtige procedure blijkt dat de Volkenbond haar rol principieel niet zag in die van bemiddelaar tussen minderheden en de staten waarin zij woonden. Dat had grote gevolgen voor de daadkracht en de effectiviteit van de Volkenbond. In een inventarisatie van het decennium tot april 1929 telde von Truhart¹¹⁵: van 314 klachten waarover door 19 minderheden in totaal 525 petitieën waren ingediend - de helft betrof de Poolse staat - werden ontvankelijk verklaard: ~~50 klachten, verwoord in~~ 147 petitieën, waarvan 32 geseponneerd, en 18 na onderzoek en rapportage door 'Comités van Drie', op de agenda van de Raad gebracht, waarna vervolgens 8 van deze klachten tot geen unaniem oordeel of beslissing leidden, en dus alsnog buiten behandeling moesten worden gesteld, en 10 procedureel volledig afgehandeld werden, bij zes door een compromisvoorstel van de Volkenbond, bij drie door directe onderhandeling te entameren tussen minderheid en staat. In één geval werd de klacht volledig toegewezen. Tot 1938 volgden in afnemende mate nog procedures en de totalen voor de ontvankelijke petitieën komen daarmee op bijna 500. Van de 294 behandelde petitieën waren 163 ingediend door Duitsers in Polen, 15 door Duitsers in Tsjechoslovakije, 43 door Hongaren in Roemenië, 25 door Oekraïners (Galiciërs) in Polen, 25 door Polen in Duitsland. Wat de staten betreft waren tot Polen de meeste petitieën gericht namelijk 203, Roemenië ontving er 78, Griekenland 41, Tsjechoslowakije 36, Joegoslavië 35, Duitsland 29.¹¹⁶

In de loop der jaren zou, mede door dit teleurstellend effect, het aantal ingediende aanklachten afnemen. De voormalig Geallieerde politici deden ze steeds vaker af als rancuneuze onverzadigbaarheid van klagende minderheden, en als subversieve pogingen om de stabiliteit van hun nieuwe vaderlanden te ondergraven en daarmee in de kaart te spelen van Duitsland, Oostenrijk, Hongarije en de Sovjet-Unie.

Dit bagatelliseren van de minderhedenproblematiek zou uiteindelijk averechts werken, en

---

¹¹⁴ Feinberg 1931: passim.

¹¹⁵ Truhart 1929/30; passim.

¹¹⁶ Bruns 1933: 109-124; Gütermann 1979: passim; Bartsch 1995: 104; Scheuermann 2000: 377-393; Bamberger-Stemann 2000: passim.

juist gaan bijdragen tot het zoeken naar oplossingen die zich geheel aan de jurisdictie van de Volkenbond onttrokken. Zo werd juist dát bewerkstelligd wat de vredesverdragen hadden willen voorkomen: inmenging van het buitenland in binnenlandse aangelegenheden en gebruikmaking van een interventierecht. Naarmate de macht van Duitsland in de jaren dertig toenam, ging dit land met diplomatie, economische druk en uiteindelijk militaire dreiging de belangen van de Duitstalige minderheden behartigen. Hongarije had deze mogelijkheden niet maar zocht Duitse steun door het Duitse machtsvertoon te bevestigen.

De verharding van de minderhedenpolitiek werd daardoor amper gekeerd, zelfs bevorderd met als motivatie dat maatregelen nodig waren tot handhaving van de staatssoevereiniteit en de staatkundige stabiliteit. Internationaal zou de restrictieve minderhedenpolitiek juist een bijdrage zijn aan de handhaving van het Midden-Europese machtsevenwicht tegenover met name de groeiende Duitse economische en politieke macht. Dat was echter eerder een *self-destroying prophecy*, want de minderheden werden er staatsburgerlijk zodanig door gecriminaliseerd dat zij zich juist in toenemende mate gingen wenden tot hun voormalige of culturele vaderland en in het vaarwater van diens buitenlandse politiek terechtkwamen.

De mislukking van het natiestaatconcept in Midden-Europa moet gezocht worden in het ontbreken van de langere traditie van staatsrechtelijke zekerheid en continuïteit, die nodig zijn voor een sociale en politieke integratie van etnische minderheden in nieuwe staten. In plaats van deze ontwikkeling af te wachten en te begeleiden, werd dit proces door de nieuwe staatsoverheden in samenwerking met het Volkenbondsecretariaat te vroeg in de schaduw gesteld van de doelstelling van een uiteindelijk onvermijdelijke en noodzakelijke culturele en nationale assimilatie.

Het minderhedenrecht dat de Volkenbond handhaafde, was niet gebaseerd op een recht voor de minderheden om zich te mogen en kunnen handhaven, maar op hun plicht om zich te laten assimileren.¹¹⁷ Het recht wilde dit assimilatieproces begeleiden opdat individuen er geen persoonlijke schade van zouden ondervinden, met name waar zij (nog) niet in staat waren om zich uit te drukken in de taal van de staat waarin zij door het trekken van nieuwe grenzen waren komen te wonen. Het ontsloeg die individuen niet van de plicht om zich die staatstaal eigen te maken en over te (laten) dragen aan hun kinderen, opdat voor de komende generaties de minderhedenrechten geleidelijk afgeschafte zouden kunnen worden. En het gaf hun geen recht zich collectief te organiseren om hun culturele identiteit te cultiveren. De minderhedenrechten konden geen andere betekenis krijgen, dan die van een repressieve tolerantie ten opzichte van te marginaliseren groeperingen. Hun verlangen om zich te organiseren en hun cultuur en identiteit te ontwikkelen, kon als niet anders dan als uiting van een staatsgevaarlijke en ten opzichte van de staatsgemeenschap disloyale houding gezien worden.

Drie eigenschappen bepaalden deze negatieve ontwikkelingen. Onwil van de nieuwe staatsnaties om minderheden een gelijkberechtigde plaats te garanderen en de tijd te gunnen om in de nieuwe staatsgemeenschap zelf hun plaats te zoeken. Onvermogen van de minderheden om zich uit hun wrok te verheffen, maar buitenlandse steun te gaan zoeken en zich daarbij voor de kar te laten spannen van buitenlandse belangen. Onvermogen van de internationale gemeenschap om dat proces als een onpartijdige (scheids)rechter te begeleiden. De grondslag van deze situatie was de naïviteit van de Geallieerden en van de internationale gemeenschap, die de staatsnationale idee als norm voor de staatsinrichting

---

¹¹⁷ Macartney 1934: 226-247 voor de desbetreffende Volkenbondsprotocollen.

lieten gelden, zonder zich rekenschap te geven van de bijzondere historische voorwaarden waaronder deze idee in West-Europa werkelijkheid had kunnen worden. Voorwaarden die niet met verdragen zijn af te dwingen.

De nieuwe Midden-Europese staten volgden het model van de West-Europese natiestaat, maar waren niet in staat, vaak zelfs niet van zin, om eerst de voorwaarden te scheppen die voor de groei naar de verwezenlijking van dit model nodig waren. Zij namen en kregen evenmin de tijd die voor die groei nodig is, en gingen al snel over van overtuigen en sturen, tot dwingen en dreigen.

Het ontbrak aan inzicht, wijsheid en moed, aan leiders die in staat waren om de voorwaarden voor de natiestaat te begrijpen, zoals bijvoorbeeld Ernest Renan een halve eeuw eerder had geformuleerd: “[...] *le capital social sur lequel on assied une idée nationale; avoir des gloires communes dans le passé, une volonté commune dans le présent. Avoir fait de grandes choses ensemble, vouloir en faire encore, voilà les conditions essentielles pour être un peuple. [...] Dans le passé, un héritage de gloire et de regrets à partager, dans l’avenir un même programme à réaliser. [...] Une nation est donc une grande solidarité [...]. L’existence d’une nation est une plébiscite de tous les jours [...].*”¹¹⁸

De ‘regeringen van nationale eenheid’ in de nieuwe staten richtten hun beleid op een nationaal-autocratische economie en op een versterking van de centralistische staatsbureaucratie. Daaruit ontstond een heilloze combinatie. Het failliet ervan bracht de diplomaat Seton Watson, die in de jaren 1914-1922 een belangrijke rol speelde als Brits adviseur voor de herordening van Midden-Europa, tot een hard oordeel waarin de teleurstelling doorklinkt over het resultaat van wat ook hij als zijn werk beschouwde: “*Party politics was viewed by the masses with increasing apathy [as] just quarrels among ‘gentlemen’. With the establishment of dictatorships [...] freedom, prosperity and power were confined to members of the ruling gang. [They] did some good things [because] no government sets out deliberately to ruin its country [...] but to deal seriously and radically with the tasks imposed by the national interest was beyond their power. Composed [as they were] of stupid, timorous, dishonest and pettily cunning men and brutal class regimes, which did not feed but fed upon their peoples, and whose strength lay in the bayonets of their gendarmes*”.¹¹⁹

De ‘Interparlementaire Unie’ wijdde congressen aan een verbetering van deze situatie in Wenen, 1922, Kopenhagen 1923 en Ottawa 1925. Evenzo deed dat het ‘Internationale Verbond van Juristen’ in Den Haag 1921, Buenos Aires 1922 en Stockholm 1924. Met de oprichting van een *Académie Diplomatique Internationale* zou de Unie op 10 juni 1927 een forum stichten voor het ontwerpen van een ‘Wereldconventie voor de Rechten van de Burger en van de Mens’, met het oog op een verbetering van de zwakke grondslag van de toenmalige Volkenbond.¹²⁰

In 1925 kwam een permanent overleg in het ‘Europees Nationaliteiten Congres’ tot stand, een internationale overkoepeling van de Europese minderheden, die door rapportage van

---

¹¹⁸ Forest 1991: 41 met citaat Renan.

¹¹⁹ Seton Watson 1962: 155-156.

¹²⁰ Robinson 1926/7.

misstanden, diplomatiek overleg met de Volkenbondsleden en -ambtenaren en zo nodig gezamenlijk beroep bij de Raad, naar een effectiever gebruik van de minderhedenrechten streefde. De staten, leden van de Volkenbond, wezen echter het uitgangspunt van het 'Nationaliteiten Congres' fundamenteel af, namelijk dat minderheden bij de vredesverdragen soevereine rechten zouden hebben gekregen en zich over de aantasting daarvan bij de Volkenbond konden beklagen.

Het minderhedenrecht was een zaak tussen soevereine staten, en een eigenmachtig opkomen van de minderheden voor hun rechten werd gezien als subversieve actie tegen het soevereine staatsgezag. De Volkenbond was in wezen een Statenbond, en toonde in deze gelijkstelling het West-Europees woordgebruik waarin staat, natie en volk als identieke begrippen worden opgevat.

Het 'Nationaliteiten Congres' bleef op zijn beurt machteloos, omdat de solidariteit van de minderheden onderling op cruciale momenten gering bleef vanwege een dubbele moraal. Vertegenwoordigers van minderheden die zich beklagden over hun behandeling in de staat waarin zij woonden, wilden tegelijkertijd de aantasting van de rechten van de minderheden niet ter sprake brengen, wanneer deze plaatsvonden in de staat waarin hun 'volksgenoten' de staatsnatie vormden. Concreet: de Duitse minderheden in Polen waren niet solidair met de Poolse in Duitsland. De Hongaarse minderheden in de nabuurstaten van Hongarije wilden aanklachten tegen de behandeling van de minderheden in Hongarije niet steunen.

Het hooggestemde ideaal van de grondleggers, zoals Ammende, Wilfan en Schiemann, dat de minderheden verhief tot de werkelijke, van corrumperende staatsmacht te bevrijden, 'volkeren van Europa', bleef een illusie. Deze 'Herderiaanse' visie van de a-nationale staat als louter een staatsrechtelijk kader voor een samenleven van, op eigen organisatie en cultuur berustende, volksgemeenschappen, was weliswaar niet zonder meer een anachronisme. De religieuze verzuiling in Nederland liet zien dat een democratische politieke ordening daarmee niet principieel in strijd hoefde te zijn. Een evenwicht tussen religieuze etniciteiten als in Nederland of tussen taaletniciteiten als in Zwitserland, was praktisch onmogelijk in Midden-Europa, waar minderheden geringer van omvang waren, een marginale positie innamen ten opzichte van de staatsnatie, en een historisch gegroeide gemeenschappelijke basis tussen hen ontbrak. Autonomie betekende daarom in Midden-Europa geen versterking van de staatseenheid in een uitgebalanceerde gelijkberechtiging tussen collectiviteiten, maar bedreiging van de staatssoevereiniteit. Om die reden wezen bijvoorbeeld de Tsjechen het streven van naar regionale autonomie - dat door de Sudetenduitse politici werd voorgesteld als het 'Zwitserse model' - principieel af.

Ook de cultuurautonomie die het 'Nationaliteiten Congres' voorstond, was niet aanvaardbaar in Midden-Europa, omdat een dergelijke 'etnische verzuiling' daar onvermijdelijk nationale aspiraties zou voeden, en de affiniteit van de betrokken minderheid met een buitenlandse staat zouden versterken.¹²¹ Een etnische zuilensamenleving dient in de staat een fundamenteel en gezamenlijk gedeeld grondvlak te hebben en te behouden, en de overkoepeling in de staat dient principieel boven het afzonderlijke belang van de deelnemende zuilen te staan.

De pogingen om de Volkenbondsprocedures te verruimen en de toegang ertoe voor de minderheden te vergemakkelijken liepen vast in de toenemende onwil van de jonge staten, die alleen maar sterker werd toen hun instabiliteit zich tot een chronische kwaal ontwikkelde. Dat maakte ze steeds gevoeliger voor de aantasting van hun soevereiniteit en hun directe en

---

¹²¹ Schiemann 1927/28: 38; Erlor 1931: 440-451; Dörr 1957: 409; Michaelsen 1984: passim.

absolute, zogezegd *uneingeschränkte*, autoriteit over al hun staatsburgers, ook degenen die tot een minderheid behoorden. Zij wilden de voorzieningen voor de minderheid strikt in handen van de staat houden, en wantrouwden de autonomie en de financiering uit eigen middelen van culturele en schoolverenigingen, politieke partijen en de pers van de minderheden. In elke vorm van cultureel zelfbestuur zagen zij de vorming van ‘een staat in de staat’. Duitsland en Hongarije, die tezamen bijna de helft van de minderheden onder hun beschermheerschappij namen, en als lidstaten hun klachten in Volkenbondsprocedures konden inleiden, versterkten in die rol onvermijdelijk het odium van ‘vijfde colonne’, dat op deze minderheden ging berusten.¹²²

In 1931 was voor de jonge staten de maat vol: de ‘Kleine Entente’, bestaande uit Tsjechoslowakije, Roemenië en Joegoslavië kwam, samen met Polen en Griekenland, met een gezamenlijke resolutie in de Volkenbondsraad, waarin zij zich tegen elke uitbreiding van de minderhedenrechten en tegen versoepelingen en hervormingen van de Volkenbondsprocedure keerde. Ook de gezaghebbende Britse *League of Nations Union*, die in 1932 toch nog met verzoenende hervormingsvoorstellen kwam, vond in de Volkenbond geen gehoor meer.¹²³

Het fiasco werd nog eens versterkt door het tot ontbinding overgaan van de democratische staatsorde in de nieuwe staten. In de loop van de jaren dertig werd in de ene na de andere Midden-Europese staat het parlement buiten werking gesteld door autoritaire nationale eenheidspartijen. Op Tsjechoslowakije na zouden alle andere staten in rechts-autoritaire richting gaan om hun interne instabiliteit de baas te kunnen blijven. In Italië was dat al in 1922 gebeurd, Duitsland volgde in 1933, en trad bovendien uit de Volkenbond.¹²⁴ Daarmee was de Duitse staat niet meer binnen het internationale rechtskader aan te spreken. Dat was voor Polen een reden om in september 1934 het minderhedenverdrag op te zeggen.

De lotgevallen van de Tsjechoslowaakse staat lijken een antwoord te geven op de vraag of het anders had kunnen lopen. De wijze waarop deze staat zich in de jaren 1918-1922 vormde, beloofde weliswaar weinig goeds voor de verhouding met zijn minderheden en voor de kansen op de vorming van een boven etniciteit en nationaliteit te integreren staatsgemeenschap; toch zou de republiek in de jaren twintig de bereidheid tonen om de voor de minderheden discriminerende taalwetgeving na een periode van krampachtigheid genuanceerd toe te passen. De bevoorrechte positie van de Tsjechen bleef evident, maar liet aan de minderheden een ruimte die voor Midden-Europa voorbeeldig genoemd moet worden. De profetische voorwaarde van Masaryk: “*we hebben vijftig jaar van ongestoorde ontwikkeling nodig om daar te komen waar we nu al zouden willen zijn*” [met de integratie van onze Duitse en Hongaarse minderheden, PvdP], zou juist niet die tijd krijgen noch kunnen nemen.¹²⁵ Het *bon mot* dat Tsjechoslowakije in zijn staatsopbouw alle kwalen van het oude Oostenrijk-Hongarije had geërfd, of beter gezegd: dat het, met de ter dood veroordeling van het, oude Oostenrijk ook diens fatale ziekte had opgelopen, zou voorlopig bewaarheid worden in het lot dat deze staat moest ondergaan.

---

¹²² Erlor 1931: 451-484; Schot 1988: 214-248, voor de bijzondere rol van Duitsland in de verdediging van de rechten van de Duitstalige minderheden.

¹²³ Junghann 1930/1: passim; Kelmès 1958: passim.

¹²⁴ Volkmann 1967: passim.

¹²⁵ Grant Duff 1938: 127 voor citaat Masaryk.

In 1938 en 1939 zou blijken dat de staatsburgerlijke liefde van de minderheden niet tot volwassenheid was gekomen. Zij beriepen zich op het nationale zelfbeschikkingsrecht om de annexatie van hun woongebieden door hun oude vaderlanden (Duitsland-Oostenrijk en Hongarije) te motiveren en te provoceren. Als eerste viel daardoor in de 'Sudetenduitse crisis' juist de Tsjechoslowaakse republiek uit elkaar. Duitsland en Hongarije annexeerden de gebieden waarop de met hun verbonden minderheden woonden. Polen bemachtigde een stuk waarop het in 1919 al, maar vergeefs, aanspraak had gedaan. En de Slowaken, die in 1919 niet was gevraagd of zij wel met de Tsjechen samen een staat wilden vormen, riepen hun onafhankelijkheid uit. Alle fouten van het vredesverdrag werden afgerekend op de Tsjechen,

Zonder in de valkuil van een eenzijdige schuldtoewijzing te vallen, kan de conclusie getrokken worden dat de nieuwe nationale staten in het Interbellum de democratische grondrechten voor hun minderheden zeer ernstig hebben gerelativeerd en de uitvoering ervan tot een minimum hebben beperkt. *De nationale staatspolitiek was gericht op het belemmeren van de ontwikkeling van het gemeenschapswezen van de minderheden. Hun culturele instellingen en hun onderwijs werden gemarginaliseerd en hun media gecensureerd. Hun taalgebruik werd geweerd uit overheidsinstellingen.* In Polen, Litouwen, Roemenië en Joegoslavië zijn in het Interbellum de volkenrechtelijke en bij verdrag vastgelegde grondrechten van onderwijs, vrije pers, vereniging en vergadering en politieke organisatie, en ook de staatsburgerlijke grondrechten van verwerving en bescherming van bezit, en toegang tot openbare ambten, grotendeels tot formaliteiten gereduceerd. Het gebruikmaken van deze rechten bracht burgers in de ogen van de staatsoverheden in discredit.

In het fascistische Italië werd hun bestaan ontkend en verloren minderhedenrechten dientengevolge elke publieksrechtelijke bestaansgrond. Dat voorbeeld zou door Duitsland na de nationaal-socialistische machtsovername van 1933 worden gevolgd, hoewel in wezen het nationaal-socialisme geen integrale en extreme vorm van het nationalisme practiseerde maar een postnationale samenlevingsorde wilde scheppen, waarin de sociale en politieke basis niet in de natie en evenmin in de staat lag, maar in psycho- en biogenetische 'ras'verschillen waarbinnen het Germaanse ras superieur werd geacht. Het nazisme gebruikte de kracht van het Duitse nationalisme en de macht van Duitse staat. De gevolgen worden beschreven in Hoofdstuk V.

Bibliografie hoofdstuk IV.

Sommige auteurs en titels geven eenzijdige informatie die kritisch gelezen en waarvan selectief gebruik gemaakt moet worden, maar die niet gemist kan worden zolang er geen vervanging door nieuwe studies mogelijk is.

Ammende, E. (Hrsg.) 1931-'32 *Die Nationalitäten in den Staaten Europas. Sammlung von Lageberichten*, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien - Leipzig.

Ancel, J. 1988 The Romanian Way of Solving the “Jewish Problem” in Bessarabia and Bukovina, June-July 1941. In: *Yad Vashem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance XIX*, p. 187-232, Yad Vashem, Jerusalem.

Arad, Y. 1991 The Holocaust of Soviet Jewry in the Occupied Territories of the Soviet Union. In: *Yad Vashem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance XXI*, p. 1-47, Yad Vashem, Jerusalem.

Baker, R.S. 1922-1923 *Woodrow Wilson and World Settlement. Original documents of the peace conference*, Vol. I & II, William Heinemann, London.

von Balogh, A. 1928 *Der internationale Schutz der Minderheiten*, Südost Verlag - Adolf Dresler, München.

Bamberger-Stemmann, S. 2000 *Der europäischen Nationalitätenkongress 1925 bis 1938*, Verlag J-G. Herder Institut, Marburg.

Barany, G. 1974 “Magyar Jew or Jewish Magyar?” Reflections on the Question of Assimilation. In: B. Vago en G.L. Mosse (eds.), *Jews and Non-Jews in Eastern Europe, 1918-1945*, p. 51-98, John Wiley and Sons, New York - Toronto / Israel University Press, Jerusalem.

Barany, G. 1994 Hungary: From Aristocratic to Proletarian Nationalism. In: Sugar, P. en Lederer, I. J. (eds.), *Nationalism in Eastern Europe*, p. 259-309, University of Washington Press, Seattle - London (eerder in 1969, 1971, 1974).

Barkai, A. 1988 *Vom Boykott zur “Entjudung”. Der wirtschaftliche Existenzkampf der Juden im Dritten Reich, 1933-1943*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main.

Bartsch, S. 1995 *Minderheitenschutz in der internationalen Politik*, Westdeutscher Verlag, Opladen.

Bennathan, E. 1966 Die demographische und wirtschaftliche Struktur der Juden. In: W.E. Mosse en A. Paucker (Hrsg.), *Entscheidungsjahr 1932. Zur Judenfrage in der Endphase der Weimarer Republik*, S. 87-134, J.C.B. Mohr/ Paul Siebeck Nachfolger, Tübingen.

Bentwich, N. 1967 The Destruction of the Jewish Community in Austria, 1934-1945. In: J. Fraenkel, *The Jews of Austria. Essays on their Life, History and Destruction*, p. 467-478, Vallentine, Mitchell & Co., London.

Bauer, O. 1907 *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, Wiener Volksbuchhandlung, Wien.

Benz, W. (Hrsg.) 1991 *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, R. Oldenbourg Verlag, München.

Bíró, S. 1992 *The Nationalities Problem in Transylvania, 1867-1940*, Columbia University Press, New York.

Bierschenk, T. 1954 *Die deutsche Volksgruppe in Polen, 1934-1939*, Holzner Verlag, Würzburg.

Blanke, R. 1993 *Orphans of Versailles. The Germans in Western Poland, 1918-1939*, The University Press of Kentucky, Lexington.

de Block, M. 1954 *Südtirol*, J. Wolters, Groningen-Djakarta.

Bogdan, H. 1976 *Le problème des minorités nationales dans les "états-successeurs" de l'Autriche-Hongrie*, Institut de Recherches de l'Europe Centrale, Louvain.

Bohmann, A. 1965 Böhmen und Mähren-Schlesien in der Bevölkerungsstatistik. In: *Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa XIV*, S. 39-86, Verlag J-G. Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Boyce, G.C. en Dawson, W.H. 1937 *The University of Prague. Modern Problems of the German University in Czechoslovakia*, Robert Hale and Company, London.

Braunias, K. 1926-1927 Das parlamentarische Wahlrecht der europäischen Staaten und die nationalen Minderheiten. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem I*, S. 474-492, 553-571, 632-644, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Braunias, K. 1929-1930 Autonome Gebiete kraft internationalen Rechts. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem III*, S. 347-356, 426-442, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Braunias, K. 1935-1936 Die Fortentwicklung des altösterreichischen Nationalitätenrechtes nach dem Kriege. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem VIII*, S. 288-298, 326-239, 354-371, 578-590, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Brunner, B.G. 1987 Die Rechtsstellung der nationalen Minderheiten in Südosteuropa. In: R. Schönfeld (Hrsg.), *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*, S. 39-73, R. Oldenbourg Verlag, München.

Brügel, J.W. 1967 *Tschechen und Deutsche, 1918-1938*, Nymphenburger Verlag, München.

Bruns, C.G. (Hrsg. von M.H. Boehm) **1933** *Gesammelte Schriften zur Minderheitenfrage*, Carl Heymann, Berlin-Steglitz.

Cârstocea, R. 2014 *Anti-Semitism in Romania; historical legacies*, ECMI Working Paper, Flensburg.

Castellan, G. 1974 Remarks on the Social Structure of the Jewish Community in Poland Between the Two World Wars. In: B. Vago en G.L. Mosse (eds.), *Jews and Non-Jews in Eastern Europe, 1918-1945*, p. 187-201, John Wiley and Sons, New York - Toronto / Israel University Press, Jerusalem.

Cohen, G.B. 1981 *The Politics of Ethnic Survival. Germans in Prague, 1861-1914*, Princeton University Press, Princeton.

Connert, F. 1926-1927 Zur Frage der Agrarreform in Siebenbürgen. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* I, S. 238-264, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Crampton, R.J. 1994 *Eastern Europe in the Twentieth Century*, Routledge, London - New York.

Deák, F. 1928 *The Hungarian-Rumanian Land Dispute, A Study of Hungarian Property Rights in Transylvania under the Treaty of Trianon*, Columbia University Press, New York.

Deák, F. 1942 *Hungary at the Paris Peace Conference. The Diplomatic History of the Treaty of Trianon*, Columbia University Press, New York.

Die Lage 1926-1927a Polen. Wahlblock der nationalen Minderheiten, In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* I, S. 284-285, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Die Lage 1926-1967b Das ukrainische Schulwesen in Polen. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* I, S. 290-292, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Die Lage 1926-1927c Tschechoslowakei. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* I, S. 285-289, 686-689, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Die Lage 1930-1931a Tschechoslowakei. Das Ergebnis der Abgeordnetenhaus und Senatswahlen. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* V, S. 107-113,

Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Die Lage 1930-1931b "Wahlen" in Polen. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* IV, S. 150-154,

Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Die Lage 1930-1931c Die Westukraine nach den Wahlen. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* V, S.182-188,

Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Die Lage 1930-1931d Tschechoslowakei. Wirtschaftskrise und Minderheiten. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* IV, S. 404-408,

Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Die Lage 1930-1931e Rumänien. Ergebnis der Parlamentswahlen, In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* IV, S. 703-707,

Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Die Lage 1931-1932a Jugoslawien. Die neue Verfassung und das Wahlgesetz. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* V, S. 40-43,

Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Die Lage 1931-1932b Lettland. Die Wahlerfolge der nationalen Minderheiten,

In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* V, S. 107-113, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Die Lage 1931-1932c Zur Lage der Juden [in Polen], In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* V, S. 198-190, 505-510,

Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Die Lage 1933-1934 Rumänien. Historische Verluste. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* VII, S. 695-697,

Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Die Lage 1935-1936 Die Volksgruppen und die Beamtenlaufbahn in Rumänien. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* X, S. 140-142,

Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Die Lage 1938-1939 Agrarreformstatistik aus Polen. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* XII, S. 617-624,

Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Die Volksgruppen des Nationalitätenkongresses 1936-1937 Aus Anlaß der Tagung des Europäischen Nationalitätenkongresses in London. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* XI, S. 632-643, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Dinulescu, G. 1940-1941 Die Rumänen in der Ukraine, In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* XIV, S. 228-429, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Dörr, M. 1957 Paul Schiemanns Theorie vom 'anationalen Staat'. Ein Beitrag zur europäischen Nationalitätenbewegung zwischen den beiden Weltkriegen. In: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* VII, S. 407-420, Verlag Klett, Stuttgart.

Dörrenhaus, F. 1953 Deutsche und Italiener in Südtirol. In: *Erdkunde. Archiv für wissenschaftliche Geographie* VII, S. 185-276, Ferdinand Dümmlers Verlag, Bonn.

Dobroszycki, L. en Gevock, J.S. 1992 *The Holocaust in the Soviet Union, 1941-1945*, M.E. Sharpe, London

Drozdowski, M.M. 1976 National Minorities in Poland, 1919-1939. In: *Acta Poloniae Historica* XVIII, p. 226-252, Zakład narodowy imienia Ossolińskich wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.

Duroselle, J-B. 1966 *Le Conflict de Trieste, 1934-1954*, Éditions de l'Université Libre de Bruxelles, Bruxelles.

Erlor, G.H.J. 1931 *Das Recht der nationalen Minderheiten*, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster.

Feinberg, N. 1931 *La jurisdiction de la cour permanente de justice dans le Système de la Protection internationale des minorités*, Rousseau & Cie, Paris.

Filep, T.G. 2013 Hungarian Jews of Upper Hungary in Hungarian Public Life in Czechoslovakia (1918/19–1938). In : P. Hatos en A. Novák (eds.), *Hungarian and Jewish/Israeli ethnical and cultural experiences in recent centuries*, p. 167-185, Balassi Institute, Budapest

Forest, Ph. (ed.) 1991 *Quest-ce qu'une Nation?*, Pierre Bordas et fils, Paris.

Franke, R. 1982 *London und Prag. Materialien zum Problem eines multinationalen Nationalstaates, 1919-1938*, R. Oldenbourg Verlag, München - Wien.

Fraenkel, J. (ed.) 1967 *The Jews of Austria. Essays on their Life, History and Destruction*, Vallentine, Mitchell & Co., London.

Frommelt, K. 1963 *Die Sprachenfrage im österreichischen Unterrichtswesen, 1848-'59*, Verlag Hermann Böhlau Nachfolger, Graz - Köln.

Garleff, M. 1991 Die kulturelle Selbstverwaltung der nationalen Minderheiten in den Baltischen Staaten. In: B. Meissner (Hrsg.), *Die Baltischen Nationen*, S. 87-107, Markus Verlag, Köln.

Genschel, H. 1966 *Die Verdrängung der Juden aus der Wirtschaft im Dritten Reich*, Musterschmidt Verlag, Göttingen.

Gidó A. 2009 *On Transylvanian Jews. An Outline of Common History*, Institutul Pentru, Cluj-Napoca

Gitelman, Z.Y. 1972 *Jewish Nationality and Soviet Politics. The Jewish Sections of the CPSU, 1917-1930*, Princeton University Press, Princeton; zie ook **Gitelman, Z.Y. 1988** *History, Memory and Politics. The Holocaust in the Soviet Union*. In: Y. Bauer (ed.), *Holocaust and Genocide Studies. An International Journal* V, p. 23-52, Pergamon Press, Oxford.

Glaser, K. 1964 *Die Tschechoslowakei. Politische Geschichte eines neuzeitlichen Nationalitätenstaates*, Athenäum Verlag, Frankfurt am Main - Bonn.

Goldelman, S. 1958 *The Jews*, In: N.K. Dekker en A. Lebed (eds.), *Genocide in the USSR*, Institute for the Study of the USSR, series I no. 40, Munich.

Goriély, B. 1957 L'Union soviétique et la Pologne. In: J-B. Duroselle (ed.), *Les frontières européennes de l'U.R.S.S., Recueil d'études*, p. 207-292, Librairie Armand Colin, Paris.

Gower, R. 1937 *The Hungarian Minorities in the Succession States*, Grant Richards, London.

Graßl, G. 1926-'27 Die Deutschen im südslawischen Wahlkampf. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das Europäische Minoritätenproblem* I, S. 104-109, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Grant Duff, S. 1938 *Europe and the Czechs*, Penguin Books Ltd., Harmondsworth.

Grundmann, K.H. 1977 *Deutschtumspolitik zur Zeit der Weimarer Republik. Eine Studie am Beispiel der deutsch-baltischen Minderheit in Estland und Lettland*, Verlag Hirschheydt, Hannover - Döhren.

Gütermann, Chr. 1979, *Das Minderheitenschutzverfahren des Völkerbundes*, Duncker & Humblot, Berlin.

Haltzel, M.H. 1981 The Baltic Germans, In: E.C. Thaden (ed.), *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855-1914*, p. 109-205, Princeton University Press, Princeton 1981.

Hanáč, P. en Z. Szász (Hrsg.) 1966 *Die nationale Frage in der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie, 1900-1918*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hartl, H. 1973 *Die Nationalitätenprobleme im heutigen Südosteuropa*, R. Oldenbourg Verlag, München.

P. Hatos en A. Novák (eds.) 2013, *Hungarian and Jewish/Israeli ethnical and cultural experiences in recent centuries*, p. 167-185, Balassi Institute, Budapest

Heller, C.S. 1980 *On the Edge of Destruction. Jews of Poland between the World Wars*, Schocken Books, New York.

Hilberg, R. 1985 *The Destruction of the European Jews* (3 vol.), Holmes & Meier Publishers, New York - London.

La Hongrie, cartes et notions géographiques, historiques, ethnographiques, économiques et intellectuelles, z.p., z.j.. (Hongaars adres aan de onderhandelaars tijdens de Vredesconferenties).

Horak, S. 1961 *Poland and her National Minorities, 1919-39*, Vantage Press, New York - Washington - Hollywood.

Horak, S. en Blanke, R. (eds.) 1985 *Eastern European National Minorities 1919-1980. A Handbook*, Libraries Ltd., Littleton.

Horváth, Z. 1966 *Die Jahrhundertwende in Ungarn*, Luchterhand Verlag, Berlin - Steglitz.

Hugelmann, K. G. (Hrsg.) 1934 *Das Nationalitätenrecht des alten Oesterreich*, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien - Leipzig.

Hungarian Readjustment League/ Magyar Revizios Liga 1927 *Statistical data of the homogeneous Hungarian and German enclaves in the Succession States*, Hornyánsky, Budapest.

Huter, F. 1965 Option und Umsiedlung. In: Huter, F. (Hrsg.), *Südtirol. Eine Frage des europäischen Gewissens*, S. 40-361, R. Oldenbourg Verlag, München.

Iancu, H. 1996 *Les Juifs en Roumanie 1919-1938*. Edition Peeters, Paris.

Iggers, W. 1988 Juden zwischen Tschechen und Deutschen. In: *Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa* XXXVII, S. 428-442, Verlag J-G. Herder Institut, Marburg an der Lahn.

International Commission on the Holocaust in Romania. 2005 *"Final Report of the International Commission on the Holocaust in Romania"* (PDF), 2005.

Jakubowicz, R. 1930-1931 Zur Bevölkerungs- und Sozialstatistik der Juden, In: *Nation und*

Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem IV, S. 535-544, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Jahn, E.K. 1971 *Die Deutschen in der Slowakei in den Jahren 1918-1929*, R. Oldenbourg Verlag, München-Wien.

Jászi, O. 1929 *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, University of Chicago Press, Chicago.

Jelavich, B. 1983 *History of the Balkans* Vol. II, Cambridge University Press, Cambridge.

Junghann, O. 1931-‘32 Das Memorandum der League of Nations Union über den Umfang der Garantiekompetenz des Völkerbundes in Minderheitensachen. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* V, S. 288-296, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Kann, R.A. 1964 *Das Nationalitätenproblem in der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt in der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918*, Band I: *Das Reich und die Völker*, Verlag Hermann Böhlau Nachfolger, Graz - Köln.

Karskyj, M. 1926-1927 Die ukrainischen Parteien in Polen. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* I, S. 867-876, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Karzel, L. 1961 *Die deutsche Landwirtschaft in Posen in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen*, Verlag J-G. Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Kauder, V. 1932 *Das Deutschtum in Polnisch Schlesien*, Günther Wolff, Plauen im Vogtland.

Kedryn, I. 1928-1929 Die Krise der Nationalitätenfrage in Polen. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* II, S. 106-110, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Keitsch, F. 1977 *Die sprachlichen Verhältnisse im oberschlesischen Teil der Woiwodschaft Schlesien*, Stiftung Oberschlesien, Ratingen - Hösel.

Kellenbenz, H. et. al., 1987 *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, Verlag Klett-Cotta, Stuttgart.

Kelmes, E. 1958 *Der europäische Nationalitätenkongreß (1921-1938)*, diss. Köln.

Kelsen, H. 1928 *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts*, J.C.B. Mohr/ Paul Siebeck, Tübingen.

- Keynes, J.M. 1933** *Essays in Biography*, X, Macmillan - St. Martin's Press, London - Basingstoke (reprint 1972).
- Katzburg, N. 1981** *Hungary and the Jews. Policy and Legislation, 1920-1943*, Bar-Ilan University Press, Ramat-Gan.
- Kieval, H.J. 1988** *The Making of the Czech Jewry. National Conflict and Jewish Society in Bohemia, 1870-1918*, Oxford University Press, New York.
- Kjellén, R. 1917 en 1924** *Der Staat als Lebensform*, Hirzel Verlag, Leipzig.
- Kloss, H. 1965** Territorialitätsprinzip, Bekenntnisprinzip, Verfügungsprinzip. Ueber die Möglichkeiten der Abgrenzung der volklichen Zugehörigkeit. In: *Europa Ethnica, Vierteljahrsschrift für Nationalitätenfragen* XXII, S. 52-73, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.
- Kohnert, H. 1936-'37** Die Verluste der deutschen Volksgruppen in der Nachkriegszeit. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* X, S. 113-124, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.
- Kořalka, J. 1991** *Tschechen im Habsburgerreich und in Europa, 1815-1914. Sozialgeschichtliche Zusammenhänge der neuzeitlichen Nationsbildung und der Nationalitätenfrage in den böhmischen Ländern*, Verlag für Geschichte und Politik/ R. Oldenburg, Wien - München.
- Korzec, P. 1980** *Juifs en Pologne. La question juive pendant l'entre-deux-guerres*, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, Paris.
- Kos, M., Čermelj, L., Grafenauer, B., Jeri, J. en G. Kušej, 1974** *The Slovenes in Italy. Yesterday and Today*, Editoriale Stampa Triestina, Trieste.
- Kraus, H. 1927** *Das Recht der Minderheiten, Materialien zur Einführung in das Verständnis des modernen Minoritätenproblems*, Georg Stilke, Berlin.
- Kulischer, E.M. 1948** *Europe on the Move. War and Population Changes, 1917-1947*, Columbia University Press, New York.
- Kurek, E. 2012** *Polish-Jewish Relations; Beyond the Limits of Solidarity*, iUniverse, Bloomington.
- Kurtschinsky, M. 1928-1929** Die slawische Minderheiten. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* II, S. 255-266, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.
- Landauer, G. 1924** *Das geltende jüdische Minderheitenrecht*, Osteuropa-Institut Breslau/ Teubner Verlag, Leipzig - Berlin.

Leidlmaier, A. 1965 Bevölkerung und Wirtschaft 1919-1945. In: F. Huter (Hrsg.), *Südtirol. Eine Frage des europäischen Gewissens*, S. 362-381, R. Oldenbourg Verlag, München.

László, E. 1958 Hungary's Jewry; A Demographic Overview, 1918-1945. In: Braham, R.L. (ed.), *Hungarian Jewish Studies II*, World Federation of Hungarian Jews, New York.

Levin, D. 1990 The Fatefull Decision. The Flight of the Jews into the Soviet Interior. In: *Yad Vashem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance XX*, p. 115-142, Yad Vashem, Jerusalem.

Lipscher, L. 1980 *Die Juden im slowakischen Staat, 1939-1945*, Verlag R. Oldenbourg, München - Wien.

Loeber, D.A. 1988 Russifizierung in den Baltischen Ländern, einst und jetzt, In: *Baltisches Jahrbuch*, V, S. 144-164.

Longworth, P. 1992 *The Making of Eastern Europe*, The Macmillan Press Houndsmills - Basingstoke - London.

Ludwig, E. 1922 *Le sort des minorités nationales en Hongrie et en Tchécoslovaquie*, Presses des Associations Scientifiques Hongroises, Boudapest.

Lukas, J. 1908 Territorialitätsprinzip und Personalitätsprinzip im österreichischen Nationalitätenrecht. In: *Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart II*, S. 333-406, J.C.B. Mohr/ P. Siebeck, Tübingen.

Lundgreen-Nielsen, K. 1979 *The Polish Problem at the Paris Peace Conference. A study of the policies of the Great Powers and the Poles, 1918-1919*, Odense University Press, Odense.

Macartney, C.A. 1934 *National States and National Minorities*, Oxford University Press, London.

Macartney, C.A. 1937 *Hungary and her Successors*, Oxford University Press, London.

Magyar Kozponti Statisztikai Hivatal (Königliches Ungarisches Zentralamt), *Ungarische Statistische Mitteilungen*, Neue Serie, Band XXVII, Budapest 1904

Marcus, J. 1982 *Social and Political History of the Jews in Poland, 1919-1939*, Mouton Publishers, Berlin - New York - Amsterdam.

Martens, G. (ed.), 1920 ff. *Recueil des traités et des engagements internationales*, Secrétariat de la Société des Nations, Genève.

Mason, J.B. 1946 *Danzig Dilemma. A Study in Peacemaking by Compromise*, Stanford University Press, Stanford.

Maurer, T. 1986 *Ostjuden in Deutschland, 1918-1933*, Verlag H. Christians, Hamburg.

Mayer, A.J. 1981 *The Persistence of the Old Regime. Europe to the Great War*, Pantheon Books, New York - Toronto.

Meissner, B. 1987 Die 'nationale Frage' in marxistischer und leninistischer Sicht. In: R. Schönfeld, (Hrsg.), *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*, S. 9-32, R. Oldenbourg Verlag, München.

Mendelssohn, E. 1983 *The Jews of East-Central Europe between the world wars*, Indiana University Press, Bloomington.

Meyer, P., Weinryb, B., Duschinsky, E. en Sylvain, N. (Hrsg.) 1953 *The Jews in the Soviet Satellites*, Syracuse University Press, Syracuse.

Michaelsen, R. 1984 *Der Europäische Nationalitäten-Kongreß, 1925-1928. Aufbau, Krise und Konsolidierung*, Peter Lang, Frankfurt am Main - Bern - New York - Nancy.

Mócsy, I.I. 1983 *The Effects of World War I: The Uprooted: Hungarian Refugees and Their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918-1921*, Brooklyn College Press - Columbia University Press, New York.

Modras, R. 1994 *The Catholic Church and Antisemitism. Poland, 1933-1939*, Harwood Academic Publishers, Chur.

Münch, M. 1949 *Böhmische Tragödie. Das Schicksal Mitteleuropas im Lichte der tschechischen Frage*, Georg Westermann, Braunschweig-Berlin-Hamburg.

Myllyniemi, S. 1973 *Die Neuordnung der Baltischen Länder. Zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik*, Societas Historica Finlandiae, Helsinki.

Nagy, H. 1932 Das Weltungartum. In: *Ungarische Jahrbücher XII*, S. 40-58, R. Gragger, Berlin.

Naumann, F. 1916 *Mitteleuropa*, Volksausgabe Georg Reimer, Berlin.

Wikisource: Nürnberger Gesetze – Quellen und Volltexte.

Novak, B. 1970 *Triest, 1941-1954*, The University of Chicago Press, Chicago - London.

Ofer, D. 1996 Life in the Ghettos of Transnistria. In: *Yad Vashem, on the European Jewish Catastrophe and Resistance XXV*, p. 229-250, Yad Vashem, Jerusalem.

van Oosten, R. 1930-'31 Die Vernichtung des ukrainischen Schulwesens. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem IV*, S. 532-535,

Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Petzina, B. (Hrsg.) 1978 *Materialien zur Statistik des Deutschen Reiches, 1914-1945. Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch*, Beck Verlag, München.

Pietsch, R. 1927-1928 Polen. Die polnischen Parlamentswahlen. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* II, S. 575-582, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

von Pistohlkors, G. 1987 Estland, Lettland und Litauen, 1920-1940. In: H. Kellenbenz et. al., *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, S. 729-768, Verlag Klett-Cotta, Stuttgart.

von Pistohlkors, G., Plakans, A. en Kaegbein, P. (Hrsg.) 1995 *Population Shifts and Social Changes in Russia's Baltic Provinces, 1850-1914*, Nordostdeutsches Kulturwerk, Lüneburg.

Plakans, A. 1981 The Latvians. In: E.C. Thaden (ed.), *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855-1914*, S. 205-284, Princeton University Press, Princeton.

Macartney, C.A. 1934 *National States and National Minorities*, Oxford University Press, London.

Prinz, F. 1988 *Geschichte Böhmens 1848-1948*, Langen Müller, München.

Rádl, E. 1928 *Der Kampf zwischen Tschechen und Deutschen*, Verlag Gebrüder Stiepel, Reichenberg.

Rappaport, J. 1930-1931 Die polnischen Minderheiten und ihr Recht. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* IV, S. 680-703, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

von Rauch, G. 1977 *Geschichte der Baltischen Staaten*, Deutscher Taschenbuch Verlag, Stuttgart.

Rath, R.J. (ed.) 1967 *The Nationality Problem in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century. A Critical Appraisal*, Austrian History Yearbook; Rice University, Houston.

Raun, T.U. 1981 The Estonians. In: E.C. Thaden (ed.), *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855-1914*, S. 285-354, Princeton University Press, Princeton.

Rappaport, J. 1929-1930 Zur polnischen Judenfrage, S. 86-99, en Die Verfassung der jüdischen Kultusgemeinden in Polen, S. 302-315. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* III, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Raun, T.U. 1995 Social Change in Estland and northern Livland, 1871-1897; the Limits and Uses of Census Data. In: G. von Pistoohlkors, A. Plakans en P. Kaegbein (Hrsg.), *Population Shifts and Social Changes in Russia's Baltic Provinces, 1850-1914*, p. 84-103, Nordostdeutsches Kulturwerk, Lüneburg.

Rauschnig, H. 1930 *Die Entdeutschung Westpreußens und Posens. Zehn Jahre polnischer Politik*, Reimar Hobbing Verlag, Berlin.

Renner, K. 1918 *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen, in besonderer Anwendung auf Oesterreich*, Leipzig - Wien.

Robinson, J. 1926-'27 Die Académie Diplomatique Internationale und das Minoritätenproblem. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* I, S. 987, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Rogge, A. 1928 *Die Verfassung des Memelgebiets. Ein Kommentar zur Memelkonvention*, Deutsche Rundschau, Berlin.

Rónai, A. 1993 (herdruk van 1945) *Atlas of Central Europe*, Society of St. Steven-Püski Publishing House, Balatonfüred-Budapest.

Rothschild, J. 1974 *East Central Europe between the World Wars*, University of Washington Press, Seattle.

Rozenblit, M.L. 1983 *Die Juden Wiens, 1867-1914. Assimilation und Identität*, Böhlau Verlag, Wien.

Rosenkranz, H. 1967 The Anschluß and the Tragedy of Austrian Jewry. In: J. Fraenkel (ed.), *The Jews of Austria. Essays on their Life, History and Destruction*, p. 479-566, Vallentine, Mitchell & Co., London.

Ruhmann, P. en K. Junckersdorff 1926 *Das Schulrecht der deutschen Minderheiten in Europa*, Osteuropa Institut, Breslau.

Rumpler, H. en A. Suppan (Hrsg.) 1988 *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien, 1848-1941*, R. Oldenbourg Verlag, Wien - München.

Scheuermann, M. *Minderheitenschutz contra Konfliktverhütung. Die Minderheitenpolitik des Völkerbundes in den zwanziger Jahren*, Verlag J-G. Herder Institut, Marburg.

Schieder, T. et.al. 1957 *Dokumentation der Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus Ost-Mitteleuropa III: Das Schicksal der Deutschen in Rumänien*, Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsbeschädigte, Bonn - Berlin.

Schiemann, P. 1927-1928 Volksgemeinschaft und Staatsgemeinschaft,

In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* I, S. 21-41, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Schmitz-Esser, W. 1965 Die Genesis des Hitler-Mussolini Abkommens von 1939. In: F. **Huter (Hrsg.)**, *Südtirol. Eine Frage des europäischen Gewissens*, S. 321-339, R. Oldenbourg Verlag, München.

Schloh, A. 1965 Italiens Politik in Südtirol 1919 bis 1945. In: F. Huter (Hrsg.), *Südtirol. Eine Frage des europäischen Gewissens*, S. 293-320, R. Oldenbourg Verlag, München.

Schönfeld, R. (Hrsg.) 1987 *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*, R. Oldenbourg Verlag, München.

Schorske, C. 1961 *Fin-de-Siècle Vienna*, Alfred A. Knopf Inc., New York.

Schot, B. 1988 *Nation oder Staat? Deutschland und der Minderheitenschutz*, Verlag J-G. Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Schumacher, B. 1957 *Die Geschichte Ost und Westpreußens*, Holzner Verlag, Würzburg.

von Sebess, D. 1921 *Die Agrarpolitik Neu-Rumäniens in Siebenbürgen*, Pester Lloyd Gesellschaft, Budapest.

Sedlmeyer, K.A. 1967 Eine tschechische Darstellung der Bodenreform [boekbespreking]. In: *Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa* XVI, S. 121-128, Verlag J-G. Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Senz, I. 1977 *Die nationale Bewegung des ungarländischen Deutschtums vor dem Ersten Weltkrieg*, R. Oldenbourg Verlag, München.

Seton Watson, R.W. 1962 *Eastern Europe between the Wars, 1918-1941*, Harper & Row, New York - Evanston - London (herdruk, eerder 1945 en 1946).

Société des Nations 1927 *Protection des Minorités de langue, de race et de religion par la Société des Nations. Recueil des stipulations contenues dans les différents instruments internationaux actuellement en vigueur*, Secrétariat de la Société des Nations, Genève.

Spector, S.D. 1995 *Rumania at the Paris Peace Conference. A study of the diplomacy of Ioan C. Bratianu*, Center for Romanian Studies – Romanian Cultural Foundation, Iași (eerder 1960 en 1962).

Stavenhagen, K. 1928-1929 *Gebietssouveränität und Gemeinschaftsverband*, In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* II, S. 15-25, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Steininger, R 2003 *South Tyrol, A Minority Conflict of the Twentieth Century*, Transaction Publishers, New Brunswick - London (herdruk 2009).

Stölzl, C. 1973-1974 Zur Geschichte der böhmischen Juden in der Epoche des modernen Nationalismus. In: *Bohemia, Jahrbuch des Collegium Carolinum* XIV, S. 179-221, en XV, S. 129-157, Lerche Verlag, München.

Sugar, P. en Lederer, I.J. (eds.) 1994 *Nationalism in Eastern Europe*, University of Washington Press, Seattle - London (eerder: 1969, 1971, 1974).

de Szász, Z. 1927 *The Minorities in Roumanian Transylvania*, The Richards Press, London.

Suppan, A. 1988 Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938. In: H. Rumpler en A. Suppan (Hrsg.), *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien, 1848-1941*, S. 171-240, R. Oldenbourg Verlag, Wien - München.

Taylor, A.J.P. 1976 *The Habsburg Monarchy, 1809-1918*, University of Chicago Press, Chicago.

von Taube, A. 1970 Agrarrevolution durch Legislative. In: *Nachrichtenblatt der Baltischen Ritterschaften* XII, Heft 1, S. 15, en Heft 2, S. 19-22.

Temperley, H.W.V. (ed.) 1920-1924 Vol. I en II (1920): *A History of the Peace Conference of Paris; The Settlement with Germany*; Vol. V (1921): *The Protection of Minorities*; Vol. VI (1924): *The Protection of Minorities*, Henry Frowde, Hodder & Stoughton, London (herdruk 1969, Oxford University Press).

Thaden, E.C. (ed.) 1981 *Russification in the Baltic Provinces and Finland 1855-1914*, Princeton University Press, Princeton.

Tillotson, H.M. 1993 *Finland at Peace and War, 1918-1993*, Michael Russel, Norwich.

Treue, W. 1971 Zur Frage der wirtschaftlichen Motive im deutschen Antisemitismus. In: W.E. Mosse en A. Pauker (Hrsg.), *Deutsches Judentum in Krieg und Revolution, 1916-1925*, S. 387-409, J.C.B. Mohr/ Paul Siebeck Nachfolger, Tübingen.

von Truhart, H. 1931 *Völkerbund und Minderheitenpetitionen*, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien - Leipzig.

von Truhart, H. 1929-1930 en 1930-1931 Völkerbund und Minderheitenpetitionen. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* III, S. 80-86, en IV, S. 510-515, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Veiter, T. 1966 *Das Recht der Volksgruppen und Sprachminderheiten in Oesterreich*, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien - Stuttgart.

Vestermanis, M. 1990 Der Lettische Anteil an der "Endlösung". In: U. Backes, E. Jesse, en R. Zitelman (Hrsg.), *Die Schatten der Vergangenheit. Impulse zur Historisierung des Nationalsozialismus*, Ullstein Verlag, Frankfurt am Main / Prophyläen Verlag, Berlin.

Viefhaus, E. 1960 *Die Minderheitenfrage und die Entstehung der Minderheitenschutzverträge auf der Pariser Friedenskonferenz, 1919*, Holzner Verlag, Würzburg.

Vovko, A. 1988 Das Minderheitenschulwesen in Slowenien im Zeitabschnitt des alten Jugoslawien. In: H. Rumpler en A. Suppan, *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien, 1848-1941*, S 255-273, Verlag für Geschichte und Politik, Wien - R. Oldenbourg Verlag, München.

Wagner, O. 1958 Die zwischenkirchliche Zusammenarbeit und ökumenische Mitarbeit der evangelischen Kirchen in Polen, 1918-1939. In: R. Stupperich, et. al. (Hrsg.), *Kirche im Osten, Studien zur osteuropäischen Kirchengeschichte und Kirchenkunde* Band I, S. 65-91, Evangelisches Verlagswerk, Stuttgart.

Waters L.M. 2013 Learning and Unlearning Nationality: Hungarian National Education in reannexed Felvidék, 1938–1944. In: *Hungarian Historical Review* II, no. 3: p. 538–565. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.

Wehler, H-U. 1962 Zur neueren Geschichte der Masuren. In: *Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa* XI, S. 147-172, Verlag J-G. Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Wehler, H-U. 1980 *Nationalitätenpolitik in Jugoslawien. Die deutsche Minderheit, 1918-1978*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Wertheimer, F. 1930 *Von deutschen Parteien und Parteiführern im Ausland*, Zentralverlag, Berlin.

Whiteside, A.G. 1962 *Austrian National Socialism before 1928*, Martinus Nijhoff, The Hague.

Winkler, H.A. 1981 Die deutsche Gesellschaft der Weimarer Republik und der Antisemitismus. In: B. Martin en E. Schubin (Hrsg.), *Die Juden als Minderheit in der Geschichte*, Oldenbourg, S. 290-325, Verlag München 271-294.

Winkler, W. 1927 en 1931 *Statistisches Handbuch der europäischen Nationalitäten*, Deutsche Rundschau, Berlin - Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Wintgens, H. 1930 *Handbuch des Völkerrechts II: Der völkerrechtlichen Schutz der nationalen, sprachlichen und religiösen Minderheiten*, W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart.

Wiskemann, E. 1938 *Czechs and Germans. A study of the struggle in the historic provinces of Bohemia and Moravia*, Oxford University Press, Oxford, reprint 1967, Macmillan, London-Melbourne-Toronto en St. Martin's Press, New York.

Wudy, O. 1933-1934 Die Minderheiten in Albanien. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* VII, S. 4-18, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Wojatsek, C. 1980 *From Trianon to the First Vienna Arbitral Award. The Hungarian Minority in the First Czechoslovak Republic, 1918-1939*, Institut des Civilisations Comparées, Montréal.

Worgitzki, M. 1921 *Geschichte der Abstimmung in Ostpreußen*, Deutsche Rundschau, Berlin.

Aus Zeitschriften und Zeitungen 1931-1932a Wozu Agrarreform?. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* V, S. 60-61, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Aus Zeitschriften und Zeitungen 1931-1932b Das deutsche Schulwesen in Polen, In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* V, S. 61-62, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Zechlin, E. 1969 *Die deutsche Politik und die Juden im Ersten Weltkrieg*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Zetterberg, S. 1978 *Die Liga der Fremdvölker Rußlands, 1916-1918. Ein Beitrag zu Deutschlands antirussischem Propogandakrieg unter den Fremdvölkern Rußlands im Ersten Weltkrieg*, Forssan Kirjapaino OY Forssa, Helsinki.

N.b. Verdrags- en wetsteksten en statistische gegevens vindt men bij, in het bijzonder, von Balogh, Bruns, Erler en Viefhaus en Wintgens. Statistische gegevens over scholen en schoolbezoek, grondonteigeningen en verkiezingsuitslagen, in de actuele berichtgevingen van Ammende en onder de rubriek 'die Lage' van het in Wenen verschijnende tijdschrift *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem*. Overigens wordt de verslaglegging en de presentatie van cijfers consequent vanuit het minderhedenstandpunt beschouwd in dit tijdschrift, dat onder leiding stond van een aantal belangrijke persoonlijkheden uit de kringen van met name de Duitstalige minderheden: J. Bleyer, R. Brandsch, P. Schiemann, J. Schmidt-Wodder. Na 1937 werd het tijdschrift door de nazi-autoriteiten gelijkgeschakeld en een nazi-propagandamedium. In 1961 vond het een voortzetting in het tijdschrift *Europa Ethnica. Vierteljahrsschrift für Nationalitätenfragen*.

Bijlage bij Hoofdstuk IV.

Kaart 5. De geografische verbreiding van de etnische en nationale minderheden binnen de nieuwe staatsgrenzen van het Interbellum: 1919-1938.

n.b. dit is geen etnografische kaart maar een geografische voorstelling van de bevolkingsproporties die binnen de sinds 1919 gegeven staatsgrenzen tot een etnische of nationale minderheid behoorden.

De detaillering van de minderheidsgebieden is aangepast aan de schaal van de kaart, maar in de westelijke gebieden veel preciezer dan in de oostelijke. Dat is een gevolg van de bevolkingsdichtheid en dus ook de omvang van de bestuurlijke eenheden waarin de tellingsgegevens werden gerubriceerd. In de werkelijkheid was de differentiatie veel groter en waken steden vaak af van het platteland. Daaraan kan op de kaart alleen bij de grote steden recht gedaan worden.

De aanwezigheid van de minderheden is weergegeven op het moment van de staatsstichting, dus voor de uittocht in de jaren 1918-1925 (weergegeven in tabellen 2 en 4).